

Η ΗΔΟΝΗ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΟΝΤΩΝ
ΣΤΟΝ ΘΕΟΔΩΡΟ ΜΕΤΟΧΙΤΗ
ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΦΙΛΩΝΟΣ ΤΟΥ ΙΟΥΔΑΙΟΥ
ΚΑΙ ΤΟΥ ΣΥΝΕΣΙΟΥ ΤΟΥ ΚΥΡΗΝΑΙΟΥ ΣΤΟΝ ΗΘΙΚΟ

Η συζήτηση σχετικά με το πρόβλημα των σχέσεων θεωρητικού και πρακτικού βίου, η οποία ξεκινά ήδη στην κλασική αρχαιότητα και συνεχίζεται με διαφορετική προοπτική και προβληματική στους χριστιανικούς αιώνες, φαίνεται ότι στις αρχές του 14ου αι. αναβίωσε και εμπλουτίστηκε, κυρίως χάρη στις θεωρητικές αναζητήσεις του Ιωσήφ του Φιλοσόφου και του κύκλου των μαθητών του, οι οποίοι προσπάθησαν να θέσουν ξανά το θέμα, αναζητώντας ορισμένα στοιχεία επαφής με την κλασική παράδοση και εκδηλώνοντας αξιοπρόσεκτη διάθεση για πειραματισμό σε ένα τομέα ο οποίος προ πολλού ανήκε στην αποκλειστική αρμοδιότητα της εκκλησίας.

Ο *Ηθικός ή Περί παιδείας* του Θεοδώρου Μετοχίτη, κείμενο νεανικό του συγγραφέα, που συντέθηκε, όπως φαίνεται, μέσα στην πρώτη δεκαετία του αιώνα, συνδέεται άμεσα με τις συζητήσεις των σύγχρονων λογίων σχετικά με το θέμα του θεωρητικού βίου και της αξίας της μόρφωσης για τον άνθρωπο, καθώς παίρνει θέση σε μία σειρά από ερωτήματα που είχαν απασχολήσει τον κύκλο του Ιωσήφ του Φιλοσόφου, με τον οποίο ο Μετοχίτης συνδεόταν με σχέσεις φιλικές¹. Ο Μετοχίτης δεν δείχνει να συμεριζείται ορισμένες ακραίες θέσεις του Ιωσήφ, προκρίνοντας μια περισσότερο νηφάλια αξιολόγηση της πολιτικής λεγόμενης φιλοσοφίας². Ωστόσο ιδιαίτερη εντύπωση, στον σύγχρονο τουλάχιστον ανα-

1. Για ορισμένα βασικά προβλήματα του *Ηθικού ή Περί παιδείας*, βλ. την εισαγωγή στην πρόσφατη πρώτη έκδοση του κειμένου, το οποίο παρέμεινε ανέκδοτο παρά το μεγάλο ενδιαφέρον που παρουσιάζει, *Θεόδωρος Μετοχίτης, Ηθικός ή Περί παιδείας*. Εισαγωγή - Κριτική έκδοση - Μετάφραση - Σημειώσεις Ιωάννης Δ. Πολέμης, Αθήνα 1995, σσ. 7-49. Οι παραπομπές στο κείμενο του *Ηθικού* που ακολουθούν αναφέρονται σε σελίδα και αριθμό στίχου της παραπάνω έκδοσης.

2. Βλ. *Θεόδωρος Μετοχίτης*, ό.π., σσ. 26-31. Η συσχέτιση του *Ηθικού* με κείμενα του Ιωσήφ του Φιλοσόφου που προτείνεται στην πρόσφατη έκδοση του κειμένου υιοθετείται στην αναθεωρημένη και επαυξημένη έκδοση του έργου του I. Medvedev, *Vizantijskij Gumanizm XIV-XV vv.*, St Peterburg 1997, σσ. 116-118.

γνώστη του *Ηθικού*, προκαλεί η παντελής απουσία αναφορών στην προσπάθεια του θεωρητικού φιλοσόφου να επιτύχει μια επαφή ή, όπως θα το διατύπωνε καλύτερα ένας βυζαντινός θεολόγος, μια *θεωρίαν*³ του θείου. Σύμφωνα με τον Μετοχίτη ο θεωρητικός βίος του ανθρώπου που εγκαταλείπει τα εγκόσμια συνίσταται και περιορίζεται στην αφοσίωσή του στη μελέτη των συγγραμμάτων των παλαιών σοφών – ιδιαίτερα των ιστορικών – και στην εξαγωγή κατάλληλων συμπερασμάτων για τη διαμόρφωση της πορείας της ζωής του. Η έννοια της ηδονής, της *ράστώνης* και της *γλυκυθυμίας*, που προκαλεί στον κατάλληλα προετοιμασμένο αναγνώστη η επαφή με τα έργα των αρχαίων, είναι κεντρική στον *Ηθικό*⁴, καθώς σε αυτήν ο συγγραφέας βασίζει την προσπάθειά του να πείσει τον άγνωστο αποδέκτη της πραγματείας του να στραφεί στη μελέτη των λόγων.

Προκειμένου να αξιολογηθεί η ιδιαίτερη αυτή αντιμετώπιση του προβλήματος του θεωρητικού βίου εκ μέρους του Μετοχίτη, θα πρέπει να διερευνηθούν διεξοδικά οι πηγές του *Ηθικού*. Η ευρύτητα της παιδείας του συγγραφέα και η πληθώρα των διαβασμάτων του καθιστούν οπωσδήποτε ένα τέτοιο εγχείρημα εξαιρετικά δυσχερές, αν ληφθούν μάλιστα υπόψη η τάση του Μετοχίτη να αποκρύπτει σκόπιμα την ταυτότητα των πηγών, αποφεύγοντας ως επί το πλείστον ακόμη και υπαινικτικές αναφορές σε αυτές, καθώς και η προσπάθειά του να αναπλάθει στην πλειονότητα των περιπτώσεων ελεύθερα το περιεχόμενό τους, όπως συμβαίνει άλλωστε με την πλειονοψηφία των λόγιων Βυζαντινών συγγραφέων. Κατά συνέπεια ένα τέτοιο έργο ούτε είναι δυνατόν να ολοκληρωθεί στο πλαίσιο μιας εργασίας ούτε μπορεί να έλθει σε πέρας μόνο με τις προσπάθειες ενός μελετητή του κειμένου. Στη συνέχεια θα γίνει μία απόπει-

3. Μια πολύ περιεκτική και ουσιαστική περιγραφή της έννοιας της *θεωρίας* στους χριστιανούς συγγραφείς, η οποία αφορμάται από κείμενο του Νείλου του Σιναΐτη, μπορεί να βρει κανείς στον G. Podskalsky, *Theologie und Philosophie in Byzanz. Die Streit um die theologische Methodik in der spätbyzantinischen Geistesgeschichte (14/15 Jh.), seine systematischen Grundlagen und seine historische Entwicklung*, München 1977, σσ. 39-40. Γενικότερα για το θέμα, το οποίο έχει πολλές πτυχές, από την πλουσιώτατη σχετική βιβλιογραφία βλ. το παλαιό αλλά κλασικό άρθρο των J. Lemaître, R. Roques και M. Viller, «Contemplation chez les grecs et autres orientaux chrétiens III. La contemplation ou "science veritable"», *Dictionnaire de Spiritualité* 2 (1953) 1801-1911. Πιο πρόσφατα βλ. τις ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις του H. G. Beck, «Theoria. Ein byzantinischer Traum?», *Sitzungber. Bayer. Akad. Wiss [phil.-histor. Kl., 7]* (1983) München 1983.

4. Παραπέμπουμε σε ορισμένα πολύ χαρακτηριστικά χωρία του *Ηθικού*, όπου ο συγγραφέας μιλά για την *ράστώνην* ή την ηδονή των λόγων: 52, 5-6, 88, 3-4, 106, 10-20, 114, 8, 126, 9-10, 142, 18-26, 144, 14, 146, 8-25, 148, 3-24, 160, 6-13, 256, 3-4. Μόνο σε ένα χωρίο ο όρος *ἐρραστωνευμένος βίωτος* (256, 17-18) έχει στο κείμενο αρνητική σημασία.

ρα σύνδεσης του *Ηθικού* με ορισμένα έργα τόσο του Φίλωνος του Ιουδαίου, όσο και του Συνεσίου του Κυρηναίου, από τα οποία προέρχονται μερικές κεντρικές ιδέες από αυτές που αναπτύσσονται στο κείμενο.

Ο Μετοχίτης ομολογεί ο ίδιος ρητά στο έργο του *Γνωμικαί Σημειώσεις*⁵ ότι είχε διαβάσει με προσοχή τα έργα του Φίλωνος. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι αφιερώνει στη μελέτη του ύφους του συγγραφέα ένα ολόκληρο κεφάλαιο. Ωστόσο οι σύγχρονοι ερευνητές του Μετοχίτη δεν κάνουν λόγο για οποιαδήποτε επίδραση του Ιουδαίου φιλοσόφου στον βυζαντινό συνάδελφό του. Είναι πολύ χαρακτηριστικά τα λόγια της E. de Vries-van der Velden (Il est evident que le philosophe Philon n'interesse pas Metochite)⁶, τα οποία συνοψίζουν την τάση όλων των υπόλοιπων μελετητών πάνω στο θέμα των σχέσεων του Φίλωνος με τον Μετοχίτη. Πρέπει να σημειωθεί ότι ακόμη και στα ευρητήρια του βασικού βιβλίου του Ševčenko σχετικά με τη διαμάχη Μετοχίτη - Χούμνου το όνομα του Φίλωνος απαντά μόνο μία φορά⁷.

Ας ξεκινήσουμε από το κεφ. 32 του *Ηθικού*, ένα από τα πλέον εντυπωσιακά και φαινομενικά τουλάχιστον πρωτότυπα χωρία του κειμένου, όπου ο συγγραφέας κάνει λόγο για την απόλαυση του ανθρώπου που αφοσιώνεται στην *ἐν ταῖς βίβλοις καὶ σοφία νεῦσιν καὶ τρυφήν καὶ συνουσίαν*, αφού πρώτα κλείσει τις αισθήσεις του σε κάθε έξωθεν περισπασμό: *ἔπειθ' οὕτω παντάπασιν ἄδετον καθάπερ ἐν μοναυλίᾳ ὥσπερ ἀφ' ὑψηλῆς τινος σκοπιάς ἀπόλυτον ἐπόπτῃν ἀφήσει πρὸς ξύμπαντα τὸν κόσμον καὶ τὴν ἄπλετον οὐσίαν τὸν νοῦν, καὶ περισκοποῖτο διαίρων ὁμαλῶς καὶ ἀλύ-*

5. C. G. Müller και T. Kiessling, *Theodori Metochitae Miscellanea Philosophica et Historica*, Leipzig 1821, σσ. 116-123. Πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Μετοχίτης εξαιρεί ιδιαίτερα την αφοσίωση του Φίλωνος στις θεωρητικές έρευνες, βλ. σσ. 118-119: *Μάλιστα δ' εὐκίως ἐστὶ περὶ νοῦν καὶ φιλοσοφίαν σχολάζοντι καὶ πλείστα γὰρ πεπόνηκεν, ὡς συνορᾶν ἐστὶ, καὶ συλλογίζεσθαι τῇ σοφίᾳ, καὶ βίος ἐστὶν αὐτῷ καὶ καθόλου τῆς ζωῆς πρόθεσις ἢ παιδεία καὶ πολὺ μᾶλλον ἢ κατ' αὐτὸν Ἰώσηπον*. Σχετικά με τον τίτλο του έργου βλ. την πρόσφατη έκδοση, *Theodoros Metochites on Philosophic Irony and Greek History. Miscellanea 8 and 93*. Edited with Introduction, Translation and Notes by P. A. Agapitos, Karin Hult and O. L. Smith, Nicosia - Göteborg 1996, σ. 21, σημ. 46.

6. E. de Vries-van der Velden, *Théodore Métochite. Une réévaluation*, Amsterdam 1987, σ. 188.

7. I. Ševčenko, *Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos*, Bruxelles 1962, σ. 320, βλ. και σ. 55, σημ. 10. Αναφορά στην τόσο σημαντική επίδραση του Φίλωνος, η οποία θα διαπιστωθεί στη συνέχεια, δεν γίνεται ούτε στην πολύ σημαντική και πρωτοποριακή μελέτη του H. Hunger, «Der Ηθικός des Theodoros Metochites», *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη 12-19 Απριλίου 1953)*, Ελληνικά, Παράρτημα 9, τόμ. 3, Αθήνα 1958, σσ. 141-158, ο οποίος (σ. 155) θεωρεί ως βασική πηγή του *Ηθικού* τον Πλούταρχο. Σχετικά με την επίδραση του Πλουτάρχου στον Μετοχίτη βλ. και L. Tartaglia, *Il Saggio su Plutarco di Teodoro Metochita, Ταλαρίσκος. Studia Graeca Antonio Carzys sexagenario a discipulis oblata*, Napoli 1987, σσ. 339-362.

πως τὼ ὀφθαλμῶ πάντα ἐξῆς, καταθεώμενος τὰς ἀμυθήτους ἀρμονίας⁸ τῶν ὄντων καὶ συμπλεκόμενος καὶ μακαρίαν ὄντως καὶ θειοτάτην ἐπαφήν ἐφαπτόμενος [...]⁹. Ο λυρικός, θα λέγαμε, τόνος του χωρίου εκ πρώτης ὀψεως εντυπωσιάζει σε ένα κείμενο του ὄχι και τόσο γνωστού για τις λυρικές εξάρσεις του μελλοντικού μεγάλου λογοθέτη. Η ευρύτερη, ωστόσο, ενότητα είναι γεμάτη από φιλώνειες απηχήσεις. Το χωρίο που μόλις παραθέσαμε έχει ως πρότυπο το προοίμιο του τρίτου βιβλίου του έργου του Ιουδαίου λόγιου *Περί των αναφερομένων εν είδει νόμων*, όπου ο συγγραφέας μιλά για τις δικές του θεωρητικές αναζητήσεις: τότε δὴ τότε διακύπτων ἄνωθεν ἀπ' αἰθέρος καὶ τείνων ὡσπερ ἀπὸ σκοπιᾶς τὸ τῆς διανοίας ὄμμα κατεθεώμην τὰς ἀμυθήτους ἀρμονίας τῶν ἐπὶ γῆς ἀπάντων καὶ εὐδαιμονίζον ἑμαυτὸν ὡς ἀνὰ κράτος ἐκπεφευγότα τὰς ἐν τῷ θνητῷ βίῳ κήρας¹⁰. Ὅπως ακριβῶς ο Μετοχίτης, στο κείμενο αυτό ο Φίλων ελεεινο-

8. Η *αρμονία*, έννοια στωική, απαντά συχνά σε κείμενα της εποχής του Μετοχίτη, βλ. Σ. Κουρούση, *Το επιστολάριον Γεωργίου Λακαπηνού - Ανδρονίκου Ζαρίδου (1299-1315) και ο ιατρός - ακτουάριος Ιωάννης Ζαχαρίας (1275-1328). Μελέτη φιλολογική*, εν Αθήναις 1984-1988, σσ. 265, σημ. 1 και 320-321. Ο Μετοχίτης δεν επεκτείνεται, ωστόσο, όπως άλλοι λόγιοι της εποχής του σε περαιτέρω – επικίνδυνες – συζητήσεις σχετικά με το θέμα της επίδρασης που μπορεί να έχουν στην ανθρώπινη ζωή οι αστέρες, θέμα που μπορεί να προκύψει από ακραίες εφαρμογές της θεωρίας των αρμονιών.

9. 160, 25-162, 6. Παράλληλα χωρία ανιχνεύονται σε ποιήματα του Μετοχίτη. Βλ. π.χ. I. Ševčenko και J. Featherstone, *Two Poems by Theodore Metochites*, Hellenic College Press, Brookline, Massachusetts 1981, σ. 23, ποίημα 3, στίχ. 178-206.

10. *De specialibus legibus* III, 2, Cohn και Wendland V, 150, 13-16 (οι παραπομπές γίνονται στην έκδοση των L. Cohn και P. Wendland, *Philonis Alexandrini Opera quae supersunt*, vol. I-VII, Berolini 1896-1926). Πολύτιμα σχόλια στο χωρίο αυτό του Φίλωνος, όπου επισημαίνονται οι απηχήσεις παλαιότερων συγγραφέων, όπως του Πλάτωνος, καθώς και παράλληλα χωρία από άλλα έργα του ίδιου συγγραφέα, βλ. στην έκδοση *De specialibus legibus* III-IV. Introduction, traduction et notes par A. Moses, Paris 1970, σσ. 52-58 καθώς και στην πρόσφατη ανθολογία *Philo of Alexandria. The Contemplative Life, the Giants and Selections*. Translation and Introduction by D. Winston, Ramsey N. J. 1981, σσ. 329-330. Δεν αποκλείεται ο Φίλων στο σημείο αυτό να θυμάται με νοσταλγία κάποια διαμονή του στην κοινότητα των Θεραπευτών ή απλώς να μνημονεύει τις παλαιότερες ερμηνευτικές του εργασίες στον μωσαϊκό νόμο, οι οποίες είχαν για ένα διάστημα διακοπεί. Σχετικά με το θέμα του ταξιδιού της ψυχής προς τον Θεό, με το οποίο σχετίζεται άμεσα το υπό συζήτηση χωρίο, στον Φίλωνα και τις πηγές της σχετικής διδασκαλίας του αλεξανδρινού λόγιου βλ. J. Pascher, *Η βασιλική οδός. Der Königsweg zu Wiedergeburt und Vergottung bei Philo von Alexandria*, Paderborn 1931, σσ. 13-23 και A. F. Segal, *Heavenly Ascent in Hellenistic Judaism, Early Christianity and their Environment* [Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, II], 23, 3, σσ. 1355-1356. Πρβ. ακόμη D. T. Runia, *Philo of Alexandria and the Timaeus of Plato*, Leiden 1986, σσ. 458-461, όπου το θέμα του θαυμασμού του κόσμου αναλύεται σε συσχετισμό με το έργο του Πλάτωνος. Φιλώνειες απηχήσεις μπορούν να ανιχνευθούν και στις *Γνωμικές Σημειώσεις* του Μετοχίτη, όπου σε ένα χωρίο γίνεται λόγος για τις *ἀρρήτους αιτίας καὶ ἀρμονίας* (Müller και Kiessling ὁ.π., σσ. 265-266) του ουρανού. Το κεφάλαιο αυτό (43), όπως και το προηγούμενο των *Γνωμικών Σημειώσεων*, αντλούν πολλά στοιχεία από το υπό συζήτηση χωρίο του *Ηθικού*, κατά συνέπεια και από τον Φίλωνα. Είναι βέβαιο ότι στο ὄψιμο αυτό

λογεί τον εαυτό του, επειδή απομακρύνθηκε από τις επιστημονικές ενασχολήσεις του, προκειμένου να ασχοληθεί με την πολιτική.

Αξιοσημείωτο είναι ότι στο ίδιο ακριβώς κεφάλαιο ο Μετοχίτης αντλεί στοιχεία και από άλλο ένα έργο του Φίλωνος, το *Περί βίου θεωρητικού*. Σύμφωνα με τον Μετοχίτη, στο τέλος των ερευνών του ο σοφός κάνει μια ανασκόπηση των όσων αποκόμισε ύστερα από την ερευνητική περιπλάνησή του στον κόσμο: [...] *ἐπανιών οἴκαδε, ζητῆ καὶ σκέπτεται κὰν τῷ ἑαυτοῦ συνεδρίῳ καὶ βουλευτηρίῳ τῆς διανοίας γιγνόμενος, τάληθές ἐν αὐτοῖς ἰχνηλατῆ καὶ ἀνορύττη* (162, 18-21). Το αντίστοιχο χωρίο του Φίλωνος, το οποίο κάνει λόγο για τη φιλοσοφική ομάδα των Θεραπευτῶν στην Αίγυπτο, είναι σχεδόν αυτούσιο στη λεκτική διατύπωση: *δις δὲ καθ' ἑκάστην ἡμέραν εἰώθασιν εὐχέσθαι, περὶ τὴν ἔω καὶ περὶ τὴν ἐσπέραν, ἡλίῳ μὲν ἀνίσχοντος εὐημερίαν αἰτούμενοι τὴν ὄντως εὐημερίαν, φωτὸς οὐρανοῦ τὴν διάνοιαν αὐτῶν ἀναπλησθῆναι, δυομένου δὲ ὑπὲρ τοῦ τὴν ψυχὴν τοῦ τῶν αἰσθήσεων καὶ αἰσθητῶν ὄχλου παντελῶς ἐπικουφισθεῖσαν, ἐν τῷ ἑαυτῆς συνεδρίῳ καὶ βουλευτηρίῳ γενομένην, ἀλήθειαν ἰχνηλατεῖν*¹¹.

Θα πρέπει ωστόσο να παραμείνουμε ακόμη λίγο στο προοίμιο του τρίτου βιβλίου της πραγματείας του Φίλωνος σχετικά με τις ειδικές διατάξεις του νόμου, διότι τα δάνεια του Μετοχίτη από το έργο αυτό δεν περιορίζονται μόνο στο πρώτο χωρίο του *Ηθικού* που παραθέσαμε. Ιδού η συνέχεια του κειμένου του Φίλωνος: *ἐφήδρευε δ' ἄρα μοι τὸ κακῶν ἀργαλεώτατον, ὁ μισόκαλος φθόνος, ὃς ἐξαπιναίως ἐπιπεσὼν οὐ πρότερον*

έργο του Μετοχίτη υπάρχουν και άλλες απηχήσεις του Φίλωνος, οι οποίες στη μεγάλη πλειοψηφία τους απαντούν σε διασκευασμένα χωρία του παλαιότερου χρονικά *Ηθικού*, τα οποία έχουν ενσωματωθεί στις *Γνωμικές Σημειώσεις*. Ενδεχομένως απήχηση από το υπό συζήτηση χωρίο του Φίλωνος υπάρχει και στην *Σύνοψιν ἐν ἐπιτομῇ εἰς τὰ κατ' αὐτὸν τοῦ Ἰωσήφ του φιλοσόφου* (βλ. M. Treu, «Der Philosoph Joseph», *BZ* 8 (1899), 34, 6-35, 14), όπου εξαιρέται η μακαριότητα του σοφού, ο οποίος οικτεῖρει τους κλυδωνισμούς εκείνων που βασανίζονται μέσα στις φροντίδες του καθημερινού βίου. Ωστόσο η λεκτική συγγένεια των δύο χωρίων είναι μάλλον μακρινή.

11. *De vita contemplativa* 27, Cohn και Wendland VI, 53, 3-9. Σύγχρονοι ερευνητές παραβάλλουν αυτό το χωρίο του Φίλωνος ακόμη και με κείμενα αιγυπτιακά, βλ. *De vita contemplativa*. Introduction et notes de F. Daumas, Paris 1963, σ. 97, σημ. 4-5. Για το θέμα του φωτισμού της διάνοιας στο έργο του Φίλωνος βλ. *Quis rerum divinarum heres sit*. Introduction, traduction et notes par M. Harl, Paris 1966, σσ. 127-129 και F. N. Klein, *Die Lichtterminologie bei Philon von Alexandrien und in den Hermetischen Schriften. Untersuchungen zur Struktur der religiösen Sprache der hellenistischen Mystik*, Leiden 1962, σσ. 50-61. Ο φωτισμός της διάνοιας ως έννοια υπάρχει και στον *Ηθικό*, ωστόσο ο Μετοχίτης μιλά όχι για έναν υπερφυσικό φωτισμό, όπως ο Φίλων, αλλά για τη διαύγεια του ανθρώπινου νου, η οποία είναι απόρροια της επιστημονικής γνώσης. Αυτήν την έννοια έχει τὸ τῶν λογισμῶν καὶ τῆς διανοίας διαφανές (64, 4-5) στο κεφ. 5, όπου δεν γίνεται βέβαια λόγος για ένα θεόσταλτο φωτισμό του νου.

ἐπαύσατο καθέλκων πρὸς βίαν ἢ με καταβαλεῖν εἰς μέγα πέλαγος τῶν ἐν πολιτεία φροντῖδων, ἐν ᾧ φορούμενος οὐδ' ὅσον ἀνανήξασθαι δύναμαι. στένων δ' ὅμως ἀντέχω τὸν ἐκ πρώτης ἡλικίας ἐνιδρυμένον τῇ ψυχῇ παιδείας ἡμερον ἔχων, ὃς ἔλεον μου καὶ οἶκτον ἀεὶ λαμβάνων ἀνεγείρει καὶ ἀνακουφίζει. διὰ τοῦτο ἔστιν ὅτε τὴν κεφαλὴν ἐπαίρω καὶ τοῖς τῆς ψυχῆς ὄμμασιν ἀμυδρῶς μὲν – τὸ γὰρ ὀξυδερκὲς αὐτῶν ἢ τῶν ἀλλοκότων πραγμάτων ἀχλὺς ἐπεσκίασεν – ἀλλ' ἀναγκαίως γοῦν περιβλέπομαι τὰν κύκλῳ καθαρᾶς καὶ ἀμιγοῦς κακῶν ζωῆς σπάσαι γλιχόμενος. εἰ δέ μοι καὶ ἐξ ἀπροσδοκῆτου βραχεῖα γένοιτο εὐδία καὶ γαλήνη θορύβων τῶν ἐν πολιτεία, ὑπόπτερος ἐπικυματίζω μόνον οὐκ ἀεροπορῶν, αὔραις τῆς ἐπιστήμης καταπνεόμενος¹², ἢ με πολλάκις ἀναπείθει δραπετεύειν συνημερεύσοντα αὐτῇ καθάπερ ἀπὸ δεσποτῶν ἀμειλίχτων, οὐκ ἀνθρώπων μόνον ἀλλὰ καὶ πραγμάτων ἀλλαχόθεν ἄλλων χειμάρρου τρόπον ἐπεισευμένων. ἀλλὰ γὰρ καὶ ἐπὶ τούτοις θεῶ προσήκον εὐχαριστεῖν, ὅτι καίτοι κατακλυζόμενος οὐκ ἐγκαταπίνομαι βύθιος¹³. Ο Μετοχίτης ὡς γνωστόν οἰκτεῖρει τον εαυτό του, τόσο στον Ηθικό, όσο και στα ποιήματά του για την απόφασή του να προσπαθήσει να συνδυάσει τις φιλοσοφικές του αναζητήσεις με την ενασχόληση με τα κοινά, ενώ θα ἔπρεπε ἐξ ἀρχῆς να γνωρίζει τη ματαιότητα μιας τέτοιας απόπειρας. Σημασία ἔχει ὅτι και το χωρίο του Φίλωνος που μόλις παραθέσαμε, το παραφράζει ο Μετοχίτης στο κεφ. 45 του Ηθικού: καὶ μεμνημένος οὐκ ἔχω φέρειν, ὅπως ἐν αὐτῷ μέσω πλῶ τῆς σοφίας καὶ ἴσως οὔρια πνέων, ἀθρόον, οὐκ οἶδ' ὅπως πρύ-

12. Και ὡς πρὸς τὴν χρῆση τοῦ ῥήματος καταπνεόμεναι (για τὴν ἐννοία τοῦ ὅρου βλ. Harl, ὁ.π., σ. 109, σημ. 5) μπορεῖ ἐνδεχομένως να διαπιστωθεῖ ἀπήχηση ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Φίλωνος σε ἄλλο χωρίο τοῦ Μετοχίτη (92, 17-94, 1: οἷς αὔραι κατ' ὄρεσφι πνείουσιν ὀλβιόδωροι, αἱ παρὰ τῆς θεαρχίας αὐτῆς ἴλεω συλλαμβανομένης ἐπίπνοιαι, τοὺς πόνους ἀναψύχουσαι). Ἴσως πρόκειται για τὸ μόνο χωρίο, ὅπου ὁ Μετοχίτης κάνει λόγο για κάποια θεῶθεν παρέμβαση στο ταξίδι τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴ γνώση, χρησιμοποιώντας μάλιστα τὸν ἐυδιάκριτα ψευδοδιονυσιακὸ ὄρο θεαρχία. Ὡστόσο ἡ παρέμβαση αὐτὴ δεν ἀναλύεται με λεπτομέρειες, ἀλλὰ δηλώνεται μάλλον παρεμπιπτόντως. Πρβ. παράλληλα χωρία σε ποιήματα τοῦ ἴδιου M. Cunningham, J. Featherstone καὶ S. Georgiopolou, «Theodore Metochites's poem to Nikephoros Kallistos Xanthopoulos», *Harvard Ukrainian Studies (Okeanos. Essays presented to I. Ševčenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students*, ἐπιμ. C. Mango καὶ O. Pritsak), 7 (1983) 107, στίχ. 143-165, Ševčenko καὶ Featherstone, ὁ.π., σ. 24, ποίημα 3, στίχ. 238-243 καὶ στοὺς βίους τοῦ νεομάρτυρος Μιχαήλ καὶ τοῦ Ἰωάννου τοῦ νέου, *Acta Sanctorum Novembris collecta digesta illustrata ab H. Delehaye et P. Peters*, t. IV, quo dies nonus et decima continentur, Bruxellis 1925, σσ. 673F καὶ 681DE.

13. *De specialibus legibus* III, 3-6, Cohn καὶ Wendland V, 150, 16-151, 8. Ο Moses, ὁ.π., σ. 56, σημ. 3 ἐπισημαίνει ἀπηχήσεις ἀπὸ τὸν πλατωνικὸ Φαῖδωνα. Ἡ εἰκόνα τοῦ χειμάρρου ὑπάρχει καὶ στον Ηθικό, 202, 7-9: καὶ πρὸς τὰ κάλλιστα καὶ μέγιστα ὠρμηκότα τὸν νοῦν, χειμάρρου τρόπον ἐτέρωσε κακοτέχνως τρέπουσι τὴν φορὰν. Για τὸ θέμα τοῦ φθόνου στον Φίωνα βλ. E. R. Goodenough, *The Politics of Philo Judaeus. Practice and Theory*, Hildesheim 1967, σ. 47, σημ. 15.

μναν ἐκρουσάμην, καὶ τρέχων ἄλλην, ἄλλην δὴ μεταβέβληκα. Ἐπλεον μὲν γὰρ εὖ μάλα δὴ καὶ προὔθυμούμην ἀνύτων τὸν τοῦ βίου σκοπὸν περι τοὺς λόγους αὐτούς. ἔπειτα ἐξαίφνης, ὥσπερ ἐκουσίῳ τινὶ καὶ χειροποιήτῳ χρησάμενος ἀντιπνοία, ναυαγεῖν εἰλόμην καὶ προσταλαιπωρῶ μὲν ἔτ' ἀμέλει ζητῶν ἄρα καὶ πλανώμενος ἐκεῖνον τὸν ἔρωτα – μὴ γὰρ οὕτω μα νεΐην, ὡς παντάπασιν ἀφείσθαι τῶν καλῶν παιδικῶν – οὐκ ἔχω δ' ὅμως ὅστις ἂν καὶ γενοίμην, οὐδ' ἀσφάλειάν τιν' εὐρίσκων, οὐδ' ἐφικνούμενος, ὥσπερ ἐξ ἀρχῶν ὠρμησα¹⁴. Εἰδὼ ἡ λεκτική συνάφεια δεν εἶναι τόσο έντονη ὅσο στην προηγούμενη περίπτωση, δεν υπάρχει ὅμως ἀμφιβολία ὅτι ὁ Μετοχίτης διασπά το πρότυπό του, δηλαδή το προοίμιο του παραπάνω έργου του Φίλωνος, σε δύο διαφορετικές ενότητες της δικῆς του πραγματείας.

Η ιδεολογική συγγένεια μεταξύ του Ιουδαίου λόγιου της διασποράς και του ισχυροῦ αυλικού του Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου, ὁ ὁποῖοι προσπαθοῦσαν να βρουν μία ἰσορροπία ανάμεσα στις πνευματικές τους ἀναζητήσεις και τα πολιτικά τους καθήκοντα, δεν περιορίζεται στις περιπτώσεις που μόλις ἐπισημάνθησαν. Ὁ Μετοχίτης ἀποδεικνύεται καλὸς γνώστης των κειμένων του Φίλωνος, ἀπὸ τα ὁποῖα δεν χάνει ευκαιρία να ἀντλεῖ ἰδέες και σκέψεις, τις ὁποῖες ἀξιοποιεῖ σε διαφορετικά σημεῖα της δικῆς του πραγματείας, ὁρισμένες φορές σε νοηματικές ενότητες ἀσχετες με τα συμφραζόμενα του προτύπου του. Ἀς παραμείνουμε ὅμως ἀκόμη λίγο στο θέμα της περιγραφῆς των βασικῶν χαρακτηριστικῶν της θεωρίας των ὄντων προκειμένου να καταδειχθεῖ πλήρως ὁ βαθμὸς ἐξάρτησης του Μετοχίτη ἀπὸ το πρότυπό του. Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ Φίλων θεωρεῖ ἀπαραίτητη προϋπόθεση για τη θεωρία των ὄντων την ἀπομάκρυνση του ενδιαφερομένου ἀπὸ τα ἐγκόσμια. Το ιδεώδες του Φίλωνος το πραγματώνουν σύμφωνα με τον ἴδιο ὁ Θεραπευτές, μία περιέργη θρησκευτική ομάδα στην Αἴγυπτο, ὁ ὁποῖοι ζούσαν ἀπομονωμένοι σε ἓνα κοινόβιο στην ἔρημο, ἀρνούμενοι να υποκύψουν στους πειρασμούς της κοσμικῆς ζωῆς. Ἀσφαλῶς ὁ περιέργοι αυτοὶ φιλόσοφοι ἔχουν κατὰ τον Φίλωνα ὡς πρότυπά τους τις μεγάλες μορφές της ἰουδαϊκῆς ἱστορίας, ὁ ὁπως εἶναι ὁ Ἀβραάμ ἢ ὁ Ἰακώβ, που πρώτοι μπόρεσαν με τον ἐνάρετο βίο τους να πραγματώσουν το ιδεώδες του θεωρητικῶν βίου, δείχνοντας παράλληλα και τα κριτήρια στα ὁποῖα θα πρέπει να προσαρμόσουν τη δική τους πορεία ὁ μεταγενέστεροι. Ὁ τρόπος με τον ὁποῖο ἀναφέρεται στο θέμα ὁ Φίλων εἶναι πολὺ χαρακτηριστικός: ὅσοι γὰρ ἢ παρ' Ἑλληνιστῶν ἢ παρὰ βαρβάρους ἀσκηταὶ σοφίας εἰσὶν ἀνεπιλήπτως καὶ ἀνυπαιτίως

14. 198, 2-14.

ζώντες, μήτε ἀδικεῖσθαι μήτε ἀνταδικεῖν αἰρούμενοι, τὰς τῶν φιλοπραγμόνων ὀμιλίας ἐκτρέπονται [...] οἷα βίον ἀπόλεμον καὶ εἰρηναῖον ἐζηλωκότες, θεωροὶ τῆς φύσεως καὶ τῶν ἐν αὐτῇ πάντων ἄριστοι, γῆν καὶ θάλασσαν καὶ ἄερα καὶ οὐρανὸν καὶ τὰς ἐν αὐτοῖς φύσεις διερευνώμενοι, σελήνην καὶ ἡλίω καὶ τῇ χορείᾳ τῶν ἄλλων ἀστέρων πλανήτων τε καὶ ἀπλανῶν ταῖς διανοίαις συμπεριπολοῦντες, τὰ μὲν σώματα κάτω πρὸς χέρσον ἰδρυμένοι, τὰς δὲ ψυχὰς ὑποπτέρους κατασκευάζοντες, ὅπως αἰθεροβατοῦντες τὰς ἐκεῖ δυνάμεις περιαθρῶσι [...] γέμοντες οὖν καλοκαγαθίας καὶ τῶν περὶ σῶμα κακῶν καὶ τῶν ἐκτὸς ἀλογεῖν ἐπιζόμενοι [...] καὶ συνόλως ἐπάνω τῶν παθῶν ἵστασθαι σπουδάζοντες αἰεὶ καὶ τὸν ἐπιτειχισμὸν αὐτῶν πάσῃ δυνάμει καθαιρεῖν παιδευόμενοι καὶ ταῖς τῆς τύχης μὴ καμπτόμενοι προσβολαῖς διὰ τὸ προεκκλελογίσθαι τὰς ἐπιθέσεις αὐτῆς [...] εἰκότως ἐνευφραίνόμενοι ταῖς ἀρεταῖς ἅπαντά γε τὸν βίον ἐορτὴν ἄγουσιν. οὗτοι μὲν ὀλίγος εἰσὶν ἀριθμὸς, ἐμπύρευμα κατὰ πόλεις ὑποτυφόμενον σοφίας [...]¹⁵. Το παραπάνω απόσπασμα προέρχεται ἀπὸ τὸ δεύτερο βιβλίο τοῦ ἔργου τοῦ Φίλωνος σχετικὰ με τὶς εἰδικές διατάξεις τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου, τοῦ οὐοῖου, ὅπως εἶδαμε, τὸ τρίτο βιβλίο εἶχε διαβάσει ὁ Μετοχίτης. Με τὸν ἴδιο τρόπο εκφράζεται ὁ Φίλων καὶ στὴν εἰδικὴ πραγματεία τοῦ που περιγράφει τὸν τρόπο ζωῆς τῶν Θεραπευτῶν: τειχῶν ἔξω ποιοῦνται τὰς διατριβὰς ἐν κήποις ἢ ἐν μοναγρίαις ἐρημίαν μεταδιώκοντες, οὐ διὰ τινὰ ὠμὴν ἐπιτετηθευμένην μισανθρωπίαν, ἀλλὰ τὰς ἐκ τῶν ἀνομοίων τὸ ἦθος ἐπιμιξίας ἀλυσιτελεῖς καὶ βλαβεράς εἰδότες¹⁶. Αὐτὸ που ἀμέσως θα εἶχε νὰ παρατηρήσει κανεὶς καὶ στα δύο χωρία εἶναι ἡ ἀγωνία τοῦ συγγραφέα νὰ ἀποσειεῖ τὴν κατηγορία γιὰ ἐλλειψὴ φιλανθρωπίας, διάθεσης ἐπικοινωνίας με τοὺς συνανθρώπους τοὺς, ἡ οὐοία θα ἦταν δυνατὸν νὰ προσαφθεῖ στους Θεραπευτὲς ἢ σε οὐοιονδήποτε ἄλλον ἀρνεῖται συστηματικὰ τὶς χαρές τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

Ἴδια ἀκριβῶς εἶναι ἡ προοπτικὴ καὶ στὸ ἀντίστοιχο χωρίο τοῦ *Ἠθικοῦ*. Στὸ κεφ. 13 ὁ Μετοχίτης ἐγκωμιάζει ἀνεπιφύλακτα ὅσους ἐμμένουν στὴν ἀπόφασή τους γιὰ πλήρη ἀποχὴ ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς υποχρεώσεις, διαμάχες καὶ μέριμνες με τὸν ἀκόλουθο τρόπο: *Τοιγαροῦν οἱ πλείους δὴ τούτων καὶ φυγῆ φεύγουσιν ἡμᾶς καὶ τὰ καθ' ἡμᾶς ὄλη γνῶμη καὶ ῥώμη καὶ ἀποτρέπονται, οὐ μισανθρωπίαν ἀσκοῦντες – πόθεν; οἱ τοῦ μόνου φιλανθρώπου καὶ κοινοῦ τῶν ὄλων δεσπότητος ἐρασταί τε καὶ ὀπαδοὶ – ἀλλὰ τὸ*

15. *De specialibus legibus* II, 44-46, Cohn καὶ Wendland V, 97, 5-98, 5.

16. *De vita contemplativa* 20, Cohn καὶ Wendland VI, 51, 9-12. Ἡ ἀγωνία τοῦ Φίλωνος μὴπως χαρακτηρισθῶν οἱ Θεραπευτὲς μισάνθρωποι ἐξηγεῖται, ἀν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ορισμένοι γιατροὶ στὴν ἀρχαιότητα θεωροῦσαν τὴν ἀποφυγὴ τῶν κοινωνικῶν συναναστροφῶν ὡς χαρακτηριστικὸ σύμπτωμα ψυχικῆς ἀσθένειας. Βλ. Daumas, ὁ.π., σ. 91, σημ. 5. Σχετικὰ με τὸ θέμα τῆς μόνωσης στὸν Φίλωνα βλ. καὶ Harl, ὁ.π., σ. 111, σημ. 2.

ἀτύρβαστον σφίσι καθάπαξ σοφῶς βουλόμενοι καὶ οἰκονομοῦντες καὶ μή τι προσπίπτειν ἐντεῦθεν πολέμου καὶ ἀσχολίας ἔχον ἀνάγκην, ἀλλ' ἐφ' ἡσυχίας ἀπάσης καὶ γαλήνης τῶν ρεόντων τῶνδε, ὡς οἶόν τέ ἐστι, τὸν σκοπὸν ἀνύτειν, καὶ τὰς ἐν πόλεσι καὶ μετὰ τῶν πολλῶν κοινωνίας καὶ συνουσίας ὡς κῆρας ἀγαθῶν λογισμῶν ἀποδιδράσκουσι καὶ πᾶσαν τὴν ἀπὸ τῆς ὕλης ἀποχωροῦσιν ἐπιβουλήν, συνεργὸν τοῦ πόθου καὶ τῆς γνώμης τὴν ἐρημίαν τῶν πάντων πραγμάτων ἀνθαιρούμενοι καὶ τὴν ἐξ ἀρχῆς ἔνστασιν κρατύνοντες [...] ¹⁷. Ὅπως καὶ ὁ Φίλων, ὁ Μετοχίτης ἐξαίρει ιδιαίτερα τὴν αποφασιστικότητά τους. Εἶναι ὑψηλοὶ καὶ ἀκροβάμονες καὶ ἀριστεῖς κατὰ τῆς φύσεως, πρὸς ἣν οὐκ ἔκλιναν ὅλως οὔτ' ἐνέδοσαν οὔτ' ἐνεδράπησαν, μᾶλλον δ' εἰπεῖν καλλιστεῖα καὶ ἀγάλατα ταύτης καὶ ὥσπερ πρωτοτόκια ἐντελεστέρας τε καὶ ἀκμαζούσης πλάσεως. Ὀλίγοι μὲν οὖν ἐκ πολλῶν πάνυ, καὶ εἰ τοῦ παντὸς ἰσοστάσιοι, καὶ τοῦθ' ἤπερ εἴρηται διὰ τὴν τῆς φύσεως νόσον καὶ τῆς ὕλης, ἃ προβάλλεται πράγματα, καὶ τοῦ λογισμοῦ τροπὰς ἐκάστοτε καὶ ἐφ' ἐκάστοις ¹⁸. Ἡ λεκτικὴ συνάφεια τῶν χωρίων που παρατέθηκαν ἀποτελεῖ ἐπαρκὴ ἀπόδειξη γιὰ τὴ σχέση ἐξάρτησής τους. Ὁ Φίλων ἐπαναλαμβάνει τὶς ἀπόψεις του στὴ βιογραφία τοῦ Ἀβραάμ: ὁ δ' ἀστεῖος ἔμπαλιν ἀπράγμονος ζῆλωτῆς βίου γεγονῶς ὑποχωρεῖ καὶ μόνωσιν ἀγαπᾷ, λανθάνειν τοὺς πολλοὺς ἀξιών, οὐ διὰ μισανθρωπίαν – φιλάνθρωπος γὰρ εἰ καὶ τὶς ἄλλος – ἀλλὰ διὰ τὸ προβεβῆσθαι κακίαν, ἣν ὁ πολὺς ὄχλος ἀσπάζεται [...] ἐν μοναγρία ποιεῖται τὰς διατριβὰς ἡδίων συμβιωταῖς χρώμενος τοῖς ἅπαντος τοῦ γένους ἀνθρώπων ἀρίστοις, ὧν τὰ μὲν σώματα διέλυσε ὁ χρόνος, τὰς δ' ἀρετὰς αἰ ἀπολειφθεῖσαι γραφαὶ ζωπυροῦσι διὰ τε ποιημάτων καὶ τῶν καταλογάδων συγγραμμάτων, οἷς ἡ ψυχὴ πέφυκε βελτιοῦσθαι ¹⁹.

Ἡ ἐπιλογή τοῦ Μετοχίτη νὰ ἐνσωματώσει στὸ ἔργο του στοιχεῖα ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Φίλωνος που προαναφέραμε, σηματοδοτεῖ καὶ τὴ στάση ἀπέναντι στὸ γενικότερο θέμα τῆς ἀνάγκης τοῦ λογίου νὰ μελετήσῃ τὰ φαινόμενα τῆς φύσης, προκειμένου νὰ προσεγγίσει τὸ θεῖο, θέμα που σχετίζεται ἀσφαλῶς ἀμεσα με ἐκεῖνο τῆς χρησιμότητος τῆς θύραθεν παιδείας. Ὅπως ἤδη φάνηκε, ὁ Φίλων στα ἀποσπάσματα που παρατέθηκαν, ἀναφέρεται περισσότερο στὴν ἐπιστημονικὴ γνώση τῶν ὄντων, τονίζοντας ιδιαίτερα τὴ σημασίαν τῆς μελέτης τῶν στοιχείων τῆς φύσης, τόσο στὴ γῆ, ὅσο καὶ στὸν οὐρανό, ἡ ὁποία θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ προκαταρ-

17. 92, 4-17. Πρβ. Ševčenko καὶ Featherstone, *Two Poems...*, ὁ.π., σ. 24, ποίημα 3, στίχ. 217-219.

18. 94, 18-96, 3.

19. De Abrahamo 22-23, Cohn καὶ Wendland IV, 6, 5-16. Καὶ ὁ Μετοχίτης μιλά ἐκτενῶς γιὰ τὴ σημασίαν τῆς ἀνάγνωσης ἔργων ἀρχαίων σοφῶν (110, 3-114,17).

κτικό στάδιο για τη γνώση του Θεού. Οι σοφοί άνδρες είναι, όπως είδαμε, θεωροί τῆς φύσεως²⁰. Η ενδελχής εξέταση τῶν ἀρμονιῶν τῶν ὄντων, ἡ οποία αναφέρεται στο πρώτο απόσπασμα του Φίλωνος που παραθέσαμε στην παρούσα μελέτη, είναι κοινό και στους δύο συγγραφείς ζητούμενο, το οποίο μάλιστα διατυπώνεται με τον ίδιο τρόπο στα έργα τους. Ο Μετοχίτης δεν πρωτοτυπεί, όταν εξαίρει τη σημασία που έχει ἡ λεγόμενη φυσική θεωρία για τον ἄνθρωπο. Πολλοί λόγιοι τόσο στο παρελθόν ὅσο και στην εποχή του συνιστούν μια τέτοια γνώση, ἀκόμη και ὡς ἓνα προπαρασκευαστικό στάδιο για τὴν ἔνωση του ἀνθρώπου με τὸν Θεό²¹. Η περίπτωση του ὁμως εμφανίζει ενδιαφέρον, ἐπειδὴ, ἐνῶ χρησιμοποιεῖ ὀρους οἱ οποίοι προἰδεάζουν τὸν ἀναγνώστη για μὴ ἐκτενὴ ἀναφορά στις σχέσεις τῆς ψυχῆς με τὸν Θεό, στη συνέχεια τῆς πραγματείας δὲν γίνεται λόγος πούθενά για τὸ θέμα αὐτό, ἐφόσον ὁ συγγραφέας περιορίζει τις σχέσεις του ἀνθρώπου με τὸν Θεό στην ἐμμόνη του στο ὀρθόδοξο δόγμα²².

20. Γενικά για τὸ θέμα στον Φίλωνα και ἰδιαίτερα για τὴν ἐνταξὴ του στη σειρά των στοχαστῶν του ἀρχαίου κόσμου που ἐπιδρουν ἄμεσα στη διαμόρφωση των σχετικῶν χριστιανικῶν θεωριῶν, των μυστικῶν κυρίως θεολόγων, βλ. πρόχειρα A. Louth, *The Origins of the Christian Mystical Tradition. From Plato to Denys*, Oxford 1981, σσ. 18-35 και E. R. Goodenough, *An Introduction to Philo Judaeus*, Oxford 1962, σσ. 134-160. Ο πρώτος μελετητῆς ὀρθά ἐπισημαίνει ὅτι ὁ Φίλων δὲν περιορίζεται σε μὴ νοητικὴ ἀπόπειρα γνώσης του θείου με βάση τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, ἀλλὰ τονίζει και τὴ μυστικὴ ἔννοια τῆς υπέρβασης των ὀρίων του ἀνθρώπινου νου, τὴν ἔκσταση, ἡ οποία δὲν δείχνει να ἐνδιαφέρει τόσο τὸν Μετοχίτη. Ἰδιαίτερα σημαντικὴ εἶναι για τὸ θέμα και ἡ ἐργασία τῆς Harl, ὀ.π., σσ. 103-129 και ἰδιαίτερα σσ. 119-122, ὅπου ἐξετάζεται τὸ παλαιὸ πλατωνικὸ θέμα του ταξιδοῦ, του φτερουγίσματος των ψυχῶν προς τὸ ὄν, τὸ ὀποῖο ὁ Μετοχίτης (164, 9-10: ἡ ψυχὴ τοῖς τῆς σοφίας πτεροῖς αἰθεροδρομεῖ) φαίνεται ὅτι τὸ παίρνει ἐπίσης ἀπὸ τὸν Φίλωνα. Βλ. ἐπίσης τὴν ἰδία ἐργασία, σ. 96, σημ. 1, ὅπου ἀναλύεται τὸ θέμα τῆς σημασίας τῆς μελέτης του σύμπαντος στον Φίλωνα ὡς ἀπόρροια τῆς οἰκειώσεως του με τὸν πλατωνικὸ *Τίμαιο*, ἀλλὰ κυρίως με τα συγγράμματα του Ποσειδωνίου.

21. Podskalsky, ὀ.π., σσ. 40-45. Πολλὰ σχετικὰ χωρία λογίων τῆς εποχῆς του Μετοχίτη με ἐκτενὴ και ἐμπεριστατωμένη συζήτηση του θέματος βλ. στην ἐργασία του Κουρούση, ὀ.π., σσ. 195-218. Βλ. ἀκόμη για τὸ θέμα τις ἀντίθετες θέσεις του A. Hohlweg, «Drei anonyme Texte suchen einen Autor», *Βυζαντικά* 15 (1995) 15-45, ἰδιαίτερα 36-39. Χρήσιμη εἶναι και ἡ πρόσφατη μελέτη του θέματος ἀπὸ τὸν E. Hisamatsu, *Gregorios Sinaïtes als Lehrer des Gebetes* [Münsteraner Theologische Abhandlungen, 34], Altenberge 1994, σσ. 95-105, ὅπου βέβαια τὸ βάρος στην πραγμάτευση πέφτει, λόγω των ἐνδιαφερόντων του Γρηγορίου του Σιναΐτη, στο θέμα τῆς λεγόμενης θεολογικῆς θεωρίας. Βλ. ἀκόμη τις γενικότερες παρατηρήσεις του I. Medvedev, «Neue philosophische Ansätze im späten Byzanz», *JÖB* 31/2 (1981) 536-539. Για τὴν ἐπισημάνση τῆς χρησιμότητας τῆς διερεύνησης των φυσικῶν φαινομένων σε ἐργα του Γρηγορά πρβ. και H. V. Beyer, *Nikephoros Gregoras Antirrhethika I. Einleitung, Textausgabe, Übersetzung und Ammerkungen* [Wiener Byzantinistische Studien, XII], Wien 1976, σσ. 26-27 και σημ. 53.

22. 66, 16-70, 17.

Η αναφορά του Φίλωνος σε κείμενά του που σίγουρα γνώριζε ο Μετοχίτης, στη σημασία της επιστημονικής γνώσης των ουρανίων σωμάτων (πρβ. φράσεις του, που ήδη παραθέσαμε, όπως *κατεθεώμην τὰς ἀμυθήτους ἀρμονίας τῶν ἐπι γῆς ἀπάντων, ἢ τῆ χορεία τῶν ἄλλων ἀστέρων [...] συμπεριπολοῦντες*) δεν στερείται σημασίας, εφόσον είναι γνωστό το ενδιαφέρον του Μετοχίτη για την αστρονομία, καθώς και η συμβολή του στην ανανέωση των σχετικών σπουδῶν στο Βυζάντιο. Ὅπως υποστηρίζει ο Ševčenko, η στροφή του Μετοχίτη στη συστηματική μελέτη των έργων του Κλαυδίου Πτολεμαίου και άλλων αστρονόμων της αρχαιότητας θα πρέπει να χρονολογηθεί μετά την σύνταξη του *Ηθικού*²³. Η σημασία εν τούτοις της διαπίστωσης της εξάρτησης του Μετοχίτη από τον Φίλωνα έγκειται στο ότι μπορούμε τώρα να προσδιορίσουμε καλύτερα το πνευματικό υπόβαθρο και τις ιδεολογικές αναζητήσεις του συγγραφέα, οι οποίες αποκρυσταλλώθηκαν τελικά στη σπουδή της αστρονομίας σε μια μεταγενέστερη φάση της πνευματικής του πορείας. Στο πλαίσιο της επανεκτίμησης του ρόλου της φυσικής θεωρίας από σύγχρονους λογίους, όπως είναι ο Ιωσήφ ο Φιλόσοφος και οι μαθητές του, εντάσσεται και η γενικότερη ανανέωση του ενδιαφέροντος για τις αστρονομικές σπουδές, οι οποίες τον 14ο αι. γνωρίζουν μία νέα άνθηση²⁴.

Ένα στοιχείο που θα πρέπει ιδιαίτερα να προσεχθεί, είναι η εμμονή τόσο του Φίλωνος όσο και του Μετοχίτη στο θέμα της διαρκούς ύπαρξης της αρετής – και κατά συνέπεια της δυνατότητας θεωρητικών αναζητήσεων – στον κόσμο, όσο και αν αυτή πραγματώνεται σε όλες τις εποχές από ελάχιστους ζηλωτές της. Ο Μετοχίτης παραπέμπει φαινομενικά για το θέμα αυτό στον Πλάτωνα: *Πλάτων μὲν οὖν τὸ τοῦ ἀγαθοῦ κράτος ἀποδεικνύων, ὁρᾶν ἔλεγε ὅτι τὰναντία φύσιν ἔχει μάχεσθαι καὶ δρᾶν εἰς ἄλληλα, μέχρι τοῦ φθίρειν ὀρεγόμενα μὴ ξυνεῖναι, τὸ δ' ἀγαθὸν τε καὶ τούναντίον, τὸ μὲν αἰεὶ πλεῖον ἐν βίῳ τὸ φαῦλον, τὸ δ' αὐτοῦ πολλοστόν, μένει μέντοι διὰ παντός καὶ οὐπω καὶ νῦν ἐξέλιπε πρὸς τὴν μάχην, ὡς ἄρ' ἦν εἰκός, πρὸς τὸ 'φαμιλλον τοσοῦτο τοῦ κακοῦ πλῆθος*. Ο συγγραφέας αναφέρεται στον *Θεαίτητο* (176ab), όμως κατά πάσα πιθανότητα έχει και στο σημείο αυτό υπόψη του τον Φίλωνα, ο οποίος για να διατυπώσει την ίδια ιδέα αξιοποιεί επίσης τον Πλάτωνα: *τούτό τις καὶ τῶν ἐπὶ σοφία θαυμασθέντων ἀνὴρ δόκιμος ἐφώνησε μεγαλειότερον ἐν Θεαιτήτῳ φάσκων. «ἀλλ' οὔτ' ἀπολέσθαι τὰ κακὰ δυνατὸν – ὑπεναντίον γάρ τι τῷ ἀγαθῷ αἰεὶ εἶναι ἀνάγκη – οὔτε ἐν θείοις αὐτὰ ἰδρῦσθαι, τὴν δὲ θνητὴν*

23. I. Ševčenko, «Theodore Metochites, the Chora, and the Intellectual Trends of His Time», στον τόμο P. Underwood (επιμ.), *The Kariye Djami, vol. 4: Studies in the Art of the Kariye Djami and Its Intellectual Background*, London 1975, σσ. 28, 42-43· πρβ. και του ίδιου, *Études...*, ὁ.π., σσ. 109-117.

24. Βλ. την πιο πρόσφατη σχετική μελέτη του A. Hohlweg, «Astronomie und Geschichtsbetrachtung bei Nikephoros Gregoras», στον τόμο *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit. Referate des Internationales Symposions zu Ehren von H. Hunger* (επιμ. W. Seibt), Wien 1996, σσ. 51-63. πρβ. και Κουρούση, ὁ.π., σσ. 279-295.

φύσιν και τόνδε τόν τόπον περιπολεῖν [...]»²⁵. Η ιδέα είναι, όπως φαίνεται, συνήθης στον Φίλωνα. Παρατίθενται ορισμένα χαρακτηριστικά χωρία έργων του: πολύχουν μὲν γὰρ ἢ κακία, διὸ και πολλοῖς γνώριμον, σπάνιον δ' ἢ ἀρετή, ὡς μηδ' ὑπ' ὀλίγων καταλαμβάνεσθαι²⁶. Ἴδια είναι και η βασική σκέψη του επόμενου αποσπάσματος: και ἐφ' ἡμῶν αὐτῶν ἔτ' εἰσὶν ὡσπερ εἰκόνες ἀπὸ ἀρχετύπου γραφῆς, σοφῶν ἀνδρῶν καλοκαγαθίας, τυπωθέντες. οὐ γὰρ, εἰ αἱ τῶν ἀντιλεγόντων ψυχαὶ κεχηρεύκασιν ἐλευθερίας, ὑπ' ἀφροσύνης και τῶν ἄλλων κακιῶν δουλαγωγηθεῖσαι, διὰ τοῦτο και τὸ τῶν ἀνθρώπων γένος. εἰ δὲ μὴ κατὰ στίφη μεγάλα προῖασιν ἀγεληδόν, θαυμαστόν οὐδέν, πρῶτον μὲν ὅτι τὰ λίαν καλὰ σπάνια, εἴτ' ἐπειδὴ τὸν τῶν εἰκαιότερων ἐκτρεπόμενοι πολὺν ὄμιλον θεωρίᾳ τῶν τῆς φύσεως σχολάζουσιν, εὐχόμενοι μὲν, εἴ πως ἐνήν, ἐπανορθώσασθαι τὸν βίον – κοινωφελὲς γὰρ ἢ ἀρετή – τὸ δ' ἀδυνατοῦντες, πλημμυρούντων κατὰ πόλεις ἀλλοκότων πραγμάτων, ἃ ψυχῆς πάθη και κακίαι συνηύξησαν, ἀποδιδράσκουσιν, ὡς μὴ τῇ ῥύμη τῆς φορᾶς καθάπερ ἀπὸ χειμάρρου βίας κατασυρεῖεν²⁷. Τα ἴδια επαναλαμβάνονται και αλλού: διὰ τοῦτο πλουσίῳ μὲν και ἐνδόξῳ και ταῖς ἡδοναῖς χρωμένῳ μεστῇ γῆ και θάλασσα, φρονίμῳ δὲ και δικαίῳ και ἀστείῳ ὀλίγος ἀριθμός. τὸ δὲ ὀλίγον, εἰ και σπάνιον, οὐκ ἀνύπαρκτον²⁸. Με τον ἴδιο τρόπο μιλά και ο Μετοχίτης σε ἄλλα σημεία του Ηθικού: Σπάνιον δ' οἶμαι τότε τὸ χρῆμα και σφόδρα σπάνιον, κἂν εἰ πολλοὶ παρρησία καθ' ἐκάστην οἱ ἀπογραφόμενοι πρὸς τὸν βίον τοῦτον και μεταταττόμενοι²⁹. Το ἴδιο θέμα τίγεται και στη συνέχεια: Τὸ μὲν οὖν πρῶτον και ἄκρατον ἀγαθὸν εἴρηται και σφόδρα σπάνιον εἴρηται και δυσκαταγώνιστον, ὥστε και τοῦτ' αὐτὸ πολλάκις ἔνιοι καταλογισάμενοι και δεδιότες, ὑποκεχωρήκασιν, ὡς ἐργῶδες ἀνῦσαι και παγχάλεπον³⁰.

Τόσο ο Φίλων όσο και ο Μετοχίτης προβληματίζονται ιδιαίτερα σχετικά με τη σπανιότητα της αρετής και της σοφίας στον ανθρώπινο βίο. Τα λόγια του Φίλωνος είναι πολύ χαρακτηριστικά: ἀλλὰ γὰρ εἰσι λῶβαί τινες και κῆρες ἀνθρώπων, οἱ και τὸν λόγον ἐνεχυράζουσιν ἀφαιρούμενοι τοὺς ἔχοντας και, συναυξῆσαι δέον, ὄλον ὑποτέμνονται, καθάπερ οἱ τῶν

25. *De fuga et inventione* 63, Cohn και Wendland III, 123, 22-26.

26. *De Abrahamo* 19, Cohn και Wendland IV, 5, 12-14.

27. *Quod omnis probus liber sit* 62-63, Cohn και Wendland VI, 18, 15-19, 10. Στο χωρίο συνδυάζονται ιδέες βιβλικές και στωικές, βλ. *Quod omnis probus liber sit*. Introduction, texte, traduction et notes par M. Petit, Paris 1974, σ. 186, σημ. 2. Ορισμένα σχόλια πάνω στο θέμα της αναγκαστικής απομόνωσης αυτού που αναζητά τον Θεό βλ. στον Pascher, ὁ.π., σσ. 102-105. Πρβ. και παραπάνω, σημ. 14-18.

28. *Quod omnis probus liber sit* 72, Cohn και Wendland VI, 21, 6-8.

29. 88, 7-9.

30. 96, 9-12.

πολεμίων δηοῦντες χωρία καὶ τόν τε σῆτον καὶ τὸν ἄλλον καρπὸν φθείρειν ἐπιχειροῦντες, ὅς ἀφεθείς μεγάλη τοῖς χρησαμένοις ἂν ὄνησις ἦν. πόλεμος οὖν ἔστιν ἐνίοις ἄσπονδος καὶ ἀκήρυκτος πρὸς τὴν λογικὴν φύσιν, οἵτινες τὰς βλάστας αὐτῆς ἀποκείρουσιν ἐν χρωῖ καὶ τὰς πρώτας ἐπιφύσεις ἐκθλίβουσιν, ἄγονον καὶ στεῖραν, ὡς ἔπος εἰπεῖν, καλῶν ἐπιτηδεύματων ἀπεργαζόμενοι [...] πολλάκις δὲ καὶ ἀμβλώσαντες καὶ ἐπιφράξαντες ἄργον τὸ μεγαλοφυῆς κατέλιπον, ὥσπερ βαθύγειον καὶ εὐδαίμονα γῆν ὄρφανῶν παίδων ἐπίτροποι κακοὶ χέρσον [...] ³¹. Το παραπάνω χωρίο του Φίλωνος αντιγράφει σχεδόν κατά λέξη ο Μετοχίτης στα κεφ. 46-47 της πραγματείας του, προσπαθώντας να εξηγήσει τα εμπόδια που υπάρχουν στη ζωή για μια απρόσκοπτη θεωρία των όντων: ὡς ἂν δὴ τινες λῶβαι ἀνθρώπων τῶν γε τοιούτων καὶ κῆρες γίνονται, τὸν λογισμὸν ἐνεχυράζουσαι καὶ τῶν καλλίστων ἀφαιρούμεναι τοὺς προτεθειμένους καί, προσαυξῆσαι δέον, ὑποτέμνονται καὶ τὰς εὐγενεῖς αὐτοῦ βλάστας ἀποκείρουσιν ὡς ἀληθῶς ἐκάστην ἐν χρωῖ καὶ πάσας γε ἐπιφύσεις ἀκολουθούσας τῇ μονῇ καὶ ἀρδεῖα τῆς ἐπιστήμης ἐκθλίβουσι καὶ πρὸς τὰ κάλλιστα καὶ μέγιστα ὠρμηκότα τὸν νοῦν χειμάρρου τρόπον ἐτέρωσε κακοτέχνως τρέπουσι τὴν φορὰν, εἰς βαναυσώδη καὶ ἀνελεύθερον διατριβὴν μετοχευεσάμενοι. Καὶ μὴν καὶ τοῦτο πολλάκις ὤηθην, ὡς οἱ τοιοῦτοι δὴ φροντισμοὶ καὶ τὰ κατὰ τὸν βίον ἀναγκαῖα ταῦτα μεριμνήματα καὶ λογίσματα, ὥσπερ ἐπιστάται τινὲς βάσκανοι καὶ αὐθάδεις καὶ τυραννικοὶ, παντάπασιν ἀμβλώσαντες καὶ ἐπιφράξαντες τὸ τοῦ νοῦ μεγαλοφυῆς καὶ περὶ τὰ κρείττω μεγαλοφυῆς, κατέλιπον ἄργον καθάπερ οἱ τινὰ δὴ εὐγεων καὶ εὐδαίμονα χώραν, ὄρφανῶν παίδων ἐπίτροποι κακοὶ, χέρσον ἀτημελήτως καὶ δυσνοικῶς ἀπεργασάμενοι. Τοιγαροῦν πόλεμός τις ἐντεῦθεν ἐμοὶ δοκεῖν εἶναι καθάπαξ ἄσπονδος καὶ ἀκήρυκτος πρὸς τὴν λογικὴν ἐργασίαν τε καὶ φύσιν καὶ σφόδρα λυμαίνεται πρὸς τὴν ἀκμὴν ταύτης καὶ εὐεξίαν καταστενούμενος παντὶ τρόπῳ καὶ καθειργνὺς ταύτην καὶ ἐκπολιορκῶν, μὴ προσάπτεσθαι τῶν σφετέρων καὶ ξυντείνοντων, καθάπερ οἱ τὰ τῶν πολεμίων δηοῦντες χωρία καὶ τόν τε σῆτον καὶ τὸν ἄλλον καρπὸν φθείροντες, ὅς ἀφεθείς μεγάλη τοῖς κεκτημένοις ὄνησις ἂν ἦν, καὶ παντελῶς ἀπογινώσκειν καταναγκάζοντες ³². Θα πρέπει να ση-

31. *De somniis* I 105-107, Cohn και Wendland III, 227, 11-228, 2.

32. 202, 1-28. Σε άλλο παρεμφερές χωρίο του Ηθικού (270, 1-3) ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι ἀληθῶς πλοῦτος φύσεως ἀνθρώποις ἡ σοφία καὶ πολυέραστος, εμπνεόμενος προφανῶς ἀπὸ ἀντίστοιχα χωρία του Φίλωνος (*De somniis* I 126, Cohn και Wendland III, 232, 9 και *De somniis* II 40, Cohn και Wendland III, 265, 14-15. Πρβ. και *Quod deterius potiori insidiari soleat*, 92, Cohn και Wendland I, 279, 9: *μοῖρά τις ἐξαίρετον ἔσχε γέρας φωνῆν και λόγον*). Ἀλλοῦ ο Μετοχίτης θεωρεῖ τὴν ἀπόρριψη τοῦ λόγου ἐνδειξη ψυχικῆς διαταραχῆς (254, 23-26: *μὴ οὕτω μανείην, ὡς [...] καταπροδοῦναι [...] τὸν λόγον, τὸ κάλλιστον τῆς φύσεως ὦν ἔχω*), αξιοποιώντας πάλι ιδέες τοῦ Φίλωνος (*De plantatione* 147, Cohn και

μειωθεί ότι στο τέλος της υπό συζήτηση ενότητας ο Μετοχίτης εμμέσως πλην σαφώς κάνει λόγο για τον Φίλωνα: *Πεπειράμαι δὲ καὶ αὐτὸς καὶ κατανεόηκα τοῦθ', ὡσπερ δὴ καὶ ἄλλος τις*³³. Ο ἄλλος δεν μπορεί να είναι διαφορετικός από τον Ιουδαίο σοφό, φράσεις του οποίου αντιγράφει παραπάνω ο Μετοχίτης.

Ο Φίλων είναι ιδιαίτερα καυστικός στις κρίσεις του έναντι όσων αγνοούν τα αγαθά του θεωρητικού βίου και προτιμούν να ζουν μια ζωή χωρίς οποιαδήποτε πνευματική ενασχόληση: *τίνοι οὖν ἀπεικάσωμεν τῶν ἐν τῷ σώματι τὸ ἐν ψυχῇ πάθος ὃ κέκληται ἄγνοια ἢ τῇ τῶν αἰσθητηρίων πηρώσει; οὐκοῦν ὅσοι ὀφθαλμοὺς καὶ ὠτα ἐβλάβησαν, οὐδὲν ἔτι οὐτ' ἰδεῖν οὐτ' ἀκοῦσαι δύνανται, ἡμέραν μὲν καὶ φῶς, ὧν ἔνεκα μόνων, εἰ χρῆ τάληθές εἰπεῖν, τὸ ζῆν αἰρετόν, οὐκ εἰδότες, μακρῶ δὲ σκότῳ καὶ νυκτὶ αἰωνίῳ συνοικοῦντες, πρὸς πάντα καὶ μικρὰ καὶ μείζω κεκωφημένοι, οὓς εἰκότως ὁ βίος ἀδυνάτους εἴωθε καλεῖν*³⁴. Πρόκειται, όπως επισημαίνει σε άλλο έργο του, για εκείνους που εθελοτυφλούν, σκότος αἰρούμενοι πρὸ αὐγοειδεστάτου φωτός καὶ τυφλὴν ἀπεργαζόμενοι διάνοιαν ὀξύ καθορᾶν δυναμένην³⁵. Η εικόνα της πνευματικής τύφλωσης είναι συχνή στο έργο του Ιουδαίου σοφού: τὸ γὰρ κάλλιστον ἔρεισμα τῆς ψυχῆς ἐξέκοψαν, τὴν περὶ τοῦ ζῶντος αἰεὶ θεοῦ προσήκουσαν ὑπόληψιν, ὡσπερ τε ἀνερμάτιστα σκάφη σαλεύουσιν ὧδε κάκεισε διαφερόμενοι τὸν αἰῶνα, μηδέποτε' εἰς λιμένα κατᾶραι μηδ' ἐνορμίσασθαι βεβαίως ἀληθείᾳ δυνάμενοι, τυφλώττοντες περὶ τὸ θέας ἄξιον, πρὸς ὃ μόνον ὀξυδορκεῖν ἀναγκαῖον ἦν. καὶ μοι δοκοῦσι τῶν τὰς τοῦ σώματος ὄψεις πεπηρωμένων ἀθλιώτερον ζῆν [...] ἐκουσίῳ γνώμῃ τὸ τῆς ψυχῆς ὄμμα οὐκ ἡμαύρωσαν μόνον, ἀλλὰ καὶ παντελῶς ἀποβαλεῖν ἠξίωσαν³⁶. Η ιδέα της αμαύρωσης της διάνοιας απαντά και αλλού: πρόφασις ἀνθρώπων, οἱ διάνοιαν ἡμαύρωνται³⁷.

Ο Μετοχίτης φαίνεται να εμπνέεται από τα χωρία του Φίλωνος που παραθέσαμε, ιδιαίτερα στο κεφ. 5 του Ηθικού, όπου γίνεται επίσης λό-

Wendland II, 163, 1-2: *διατί οὐχὶ καὶ μανίαν λεκτέον θάνατον, ὃ τὸ κράτιστον ἀποθνήσκει τῶν ἐν ἡμῖν, ὁ νοῦς*). Ο λόγος και η παιδεία θεωροῦνται τα σημαντικότερα δῶρα του Θεοῦ στον άνθρωπο, τα οποία δεν θα πρέπει να σπαταλῶνται ἄσκοπα.

33. 202, 28-29.

34. *De ebrietate* 155, Cohn και Wendland II, 199, 25-200, 3.

35. *De specialibus legibus* I, 54, Cohn και Wendland V, 19-20. Σχετικά με την έννοια του φωτός στα έργα του Φίλωνος βλ. Klein, ὁ.π., σσ. 11-79. Ο συγγραφέας στην προκειμένη περίπτωση κάνει λόγο για τους αποστάτες Ιουδαίους που εγκαταλείπουν τον μωσαϊκό νόμο. Πρβ. ακόμη U. Fruchtel, *Die kosmologischen Vorstellungen bei Philo von Alexandrien. Ein Beitrag zur Geschichte der Genesisexegese*, Leiden 1968, σσ. 166-168, όπου αναλύεται και η συναφής έννοια του σκότους.

36. *De Decalogo* 67-68, Cohn και Wendland IV, 284, 8-17.

37. *Quod omnis probus liber sit* 11, Cohn και Wendland VI, 3, 17-18.

γος για την αμαύρωση της διάνοιας όσων περιφρονοῦν τα αγαθά της παιδείας: οἱ νοῦν φοροῦντες ἐν ἑαυτοῖς ἐλάθοντο οὐδ' ἐπιστρέφονται καθάπαξ οὐδ' ἴσασι τοσοῦτον ὅπη δὴ γῆς κατορώρυκται καὶ τὴν τῆς ψυχῆς ἄσκιον αἰθρίαν καὶ τὸ τῶν λογισμῶν καὶ τῆς διάνοιας διαφανές ἀμαυρῶσαντες καὶ καταζοφώσαντες, ἐπετείχισαν πρὸς πᾶσαν ἐπιστήμης αὐγὴν καὶ θεωρίας³⁸ [...] καὶ ζῶσιν ἔμοι δοκεῖν ὡς ἂν ἀπηγγονισμένοι τῷ κρείττονι ἑαυτῶν καὶ μόναίς αἰσθήσεσι σαλεύοντες, ἀνάρχοις, ἀλογίστοις, ὑφ' ὅτουοῦν ἐντυγχάνοντος φορουμέναις καὶ καθάπερ ἐν πελάγει τῷ βίῳ τὸν ἄπανθ' ἑαυτῶν αἰῶνα δυστυχοῦντες καὶ δίχρα κυβερνήτου προθέμενοι ναυαγεῖν³⁹. Θα πρέπει ἐδῶ να παρατηρήσουμε ὅτι ὁ Μετοχίτης συνδυάζει τὴν ιδέα τῆς αμαύρωσης τῆς διάνοιας με τὴν παρομοίωση τοῦ αμαθούς με ακυβέρνητο πλοῖο στη θάλασσα (πρβ. σαλεύοντες), ἡ ὁποία ἐπίσης, ἀπ' ὅτι φαίνεται, ἀνάγεται σε χωρίο τοῦ Φίλωνος που μόλις παραθέσαμε (σαλεύοντες ὥδε κάκεισε). Παραπλήσιες θέσεις διατυπώνει ὁ Θεόδωρος καὶ στο κεφ. 59 τοῦ κειμένου τοῦ⁴⁰.

Ὁ Μετοχίτης πιστεύει ὅτι ἡ κατάσταση αὐτὴ οφείλεται κυρίως στὴν ἐμπιστοσύνη που δείχνουν οἱ αμαθείς στὴν ἀστατὴ τύχη, περιφρονώντας τα αγαθά τῆς φύσης, τὴν ἀρετὴ καὶ τὴν παιδεία: νομίζουσί τε τὴν μὲν τύχην ἀμέλει τάγαθόν, τὴν δὲ φύσιν ἔλαττον, ἢ τὸ μὲν ἴσως ἡγεῖσθαι, τὴν δὲ φύσιν σύμψηφον, ὡς ἄρ' ὅπου δὴ τὴν τύχην οὔσαν, ἐκεῖ λοιπὸν ἔπεσθαι καὶ ξυνεῖναι πάνθ' ὁμοῦ πράγματα καὶ πᾶσαν ἀρετὴν φύσεως καὶ εὐαρμοστίαν καὶ τὸ πάντων μάλισθ' ὡς ἀληθῶς πλάνον καὶ πάντων ἀσταθμητότατον αὐτὴν μόνον εἶναι δοκοῦσι τάληθέστατον καὶ πάντων ἀσφαλέστατον⁴¹. Λίγο παρακάτω ὁ Μετοχίτης χρησιμοποιεῖ τὴν παλαιὰ εἰκόνα τῆς πεττείας: πάνθ' ὡς ἀληθῶς τὰ κατ' ἀνθρώπους, ὡς ἄπαντες ζῦνισμεν, ὥσπερ ἐν ἀτεκμάρτοις πεττεῖαις μεταχωρεῖ καὶ μετακυβεύεται⁴². Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Μετοχίτης αξιοποιεῖ προφανῶς τὴ βασικὴ στωικὴ ιδέα τοῦ προοιμίου τοῦ γνωστοῦ ἔργου τοῦ Φίλωνος, Πρὸς Γάϊον: Ἄχρη τίνος ἡμεῖς οἱ γέροντες ἔτι παιδές ἐσμεν, τὰ μὲν σώματα χρόνου μήκει πολιοί, τὰς δὲ ψυχὰς ὑπ' ἀναισθησίας κομιδῆ νήπιοι, νομίζοντες τὸ μὲν ἀσταθμητότατον, τὴν τύχην, ἀκλινέστατον, τὸ δὲ παγιώτατον, τὴν φύσιν, ἀβεβαιοτάτον; ὑπαλλαττόμεθα γὰρ καθάπερ ἐν ταῖς πεττεῖαις τὰς πράξεις μετατιθέντες, οἰόμενοι τὰ μὲν τυχηρὰ μονιμώτερα εἶναι τῶν

38. 64, 2-7.

39. 64, 20-25.

40. 250, 12-18. Πρβ. καὶ ἓνα σχετικὸ χωρίο ἀπὸ το ἐγκώμιο στὸν ἅγιο Δημήτριο (Λαοῦρδας, ὅπως παρακάτω σημ. 75, 74, 690-692).

41. 226, 16-22. Για τὴν χρῆση τῆς μεταφορᾶς τῶν κύβων με ἀναφορὰ στὴν ἀνθρώπινη ζωὴ στὸν μαθητὴ τοῦ Μετοχίτη Γρηγορὰ βλ. Beyer, ὁ.π., σ. 47.

42. 230, 22-24.

φύσει, τὰ δὲ κατὰ φύσιν ἀβεβαιότερα τῶν τυχηρῶν⁴³.

Απόρροια της παραπάνω τοποθέτησης του Φίλωνος αποτελεί η θέση του για τη σταθερότητα και τη γαλήνη που εξασφαλίζουν στον σοφό η γνώση του και η ευσεβεία του: τὸ ἐπὶ μόνῳ τῷ ὄντι βεβαίως καὶ ἀκλινῶς ὀρμεῖν θαυμαστόν μὲν παρ' ἀνθρώποις, οἷς ἀγαθῶν ἀδόλων κτῆσις οὐκ ἔστιν [...]⁴⁴. Η εικόνα του λιμανιού της σοφίας επαναλαμβάνεται και αλλού: τὸν γὰρ σοφίας οἶκον εὐδιδον καὶ γαληνὸν λιμένα εὐρήσεις, ὅς ἐνορμιζόμενον σε ῥαδίως ὑποδέξεται⁴⁵. Χωρίς οι λεκτικές ομοιότητες να είναι στην περίπτωση αυτή εντυπωσιακές, τα ίδια στοιχεία υπάρχουν και στον *Ηθικό*: μόνον τὰγαθὸν ἔστιν, ἢ τοῦ ὄντος ἀλήθεια, καὶ περὶ Θεοῦ φύσεως καὶ προνοίας ἀπλανῶς δόξαι καὶ ὡσπερ οἶμαι ἐνταῦθα ἐφορμεῖν ἀσφαλῶς καὶ ἠδρασμένον καὶ ἠρτημένον ὡς ἀφ' ἱερᾶς ἐντεῦθεν ὄντως ἀγκύρας ὠρμησθαι μὲν πρὸς ἅπασαν τοῦ λοιποῦ θεωρίαν, οὐ μόνον δέ, ἀλλὰ καὶ τολμᾶν καὶ φέρειν ἅττα ποθ' ἐκάστοτε ξυμπίπτει καὶ ὁ ῥέων προστρίβοιτ' ἂν χρόνος, ἐν ἀκύμονι ψυχῆς γαλήνη [...]⁴⁶.

Το θέμα της μόνιμης και σταθερής αξίας της αρετής και της παιδείας είναι αρκετά παλαιό, επομένως είναι αναμενόμενο στη σκέψη του Μετοχίτη να ανιχνεύονται στοιχεία και από άλλες πηγές, προγενέστερες αλλά και μεταγενέστερες του Φίλωνος. Για παράδειγμα ο Μετοχίτης επισημαίνει στο κεφ. 11 του *Ηθικού* ότι η αρετή δεν μοιάζει με τα άλλα αγαθά, τα οποία τελευτώντα ἀπέδρα ἀπαλλαττομένων ἢ καταλέλειπται καὶ οὐ πάνυ δὴ βούλεται ξυνέπεσθαι, οὐχ οὕτω λοιπὸν καὶ αὕτη, ἀλλ' ἦδε πιστὴ γηροτρόφος καὶ εὐμενὴς εἰς τέλος παραμείνασα καὶ μεταλλαττόντων οὐκ ἔλιπεν, οὐκ ἀπεχώρησε, τηνικαῦτα δὲ μάλισθ' ὦραν ἔχει καὶ οὐδέπω προὔδωκεν οὐδ' ἀπέδρα τὸν κτησάμενον [...] ἀπαίρει δὲ συνέδημος ψυχῆ⁴⁷. Τα ίδια επαναλαμβάνονται και στο κεφ. 15 σχετικά με την παιδεία: Παιδεία τοίνυν, ἐν τοῦτο καὶ πρῶτον, καὶ τὰ τῆς σοφίας ἀγαθὰ παραμένει τῶν κατὰ τὸν βίον ἀπάντων πιστῶς εἰς ἅπασαν τῷ κτησαμένῳ τὴν ζωὴν καὶ οὐκ ἔστιν οὐκ ἀφαιρεῖσθαι μήτε τὸν ἀπὸ ταύτης πλοῦτον ἐχθρόν, ὅτι μὴ πέφυκε, μήτε τὴν ἀπὸ ταύτης δόξαν, ὅτι μὴ κρείττω γενόμενον. Τῷ ὄντι γὰρ πρὸς ταύτην ὡσπερ εἰς ἄσυλόν τι τέμενος ἠὲτομοληκότα τινὰ καὶ καταστάντα ἔξεστιν ἐπ' ἀσφαλοῦς ἐστήξιν [...]⁴⁸. Δεν αποκλείεται στα χωρία αυτά να υπάρχουν αναμνήσεις από τον Μ.

43. *De legatione* 1, Cohn και Wendland VI, 155, 4-9. Δεν αποκλείεται στο συγκεκριμένο χωρίο ο Φίλων να ασκεί κριτική στους Επικούρειους. Σχετικά βλ. *Philonis Alexandrini Legatio ad Gaium*. Edited with an Introduction, Translation and Commentary by E. M. Smallwood, Leiden 1970, σσ. 151-152.

44. *Quis rerum divinarum heres* 95, Cohn και Wendland III, 22, 8-10. Σχετικά με τη σημασία του ὄρου μόνῳ στο χωρίο και τα μεσοπλατωνικά, νεοπλατωνικά και ερμητικά παράλληλα βλ. Harl, ὁ.π., σ. 31, σημ. 2.

45. *De fuga et inventione* 50, Cohn και Wendland III, 121, 2-3. Σχετικά με το θέμα της μυστικής γαλήνης της ψυχής στον Φίωνα με βάση αυτό και άλλα παρεμφερή χωρία βλ. Pascher, ὁ.π., σσ. 80-82.

46. 66, 25-68, 1. Πρβ. και *Λόγο* 13, 10, 7-10 (Ševčenko, *Études...*, ὁ.π., σ. 199).

47. 84, 27-86, 8.

48. 100, 10-17.

Βασίλειο: Τὰ μὲν ἄλλα τῶν κτημάτων οὐ μᾶλλον τῶν ἐχόντων ἢ καὶ οὐτινοσοῦν τῶν ἐπιτυχόντων ἐστίν, ὥσπερ ἐν παιδιᾷ κύβων τῆδε κάκεισε μεταβαλλόμενα. μόνη δὲ κτημάτων ἢ ἀρετὴ ἀναφαίρετον, καὶ ζῶντι καὶ τελευτήσαντι παραμένοντι⁴⁹.

Στα αποσπάσματα του Μετοχίτη που μόλις παρατέθηκαν είναι δυνατόν να ανιχνευθούν απηχήσεις, άμεσες ή έμμεσες, και από άλλα κείμενα της ύστερης αρχαιότητας. Στο κεφ. 42 του έργου του Ιαμβλίχου, *Περί βίου πυθαγορικού*, υπάρχει η έκφραση [...] τῆς δὲ παιδείας καθάπερ οἱ καλοὶ κάγαθοὶ τῶν ἀνδρῶν μέχρι θανάτου παραμενούσης, ἐνίοις δὲ καὶ μετὰ τὴν τελευτὴν ἀθάνατον δόξαν περιποιούσης [...]⁵⁰. Παρόλο που η συγγένεια του αντίστοιχου χωρίου του Μετοχίτη με το κείμενο του Μ. Βασιλείου που ήδη παρατέθηκε από λεκτική άποψη φαίνεται στενότερη, υπάρχει στο απόσπασμα του Ιαμβλίχου μία ιδέα, την οποία ο Μετοχίτης γνωρίζει και αποκρούει: η άποψη για τη μεταθανάτια δόξα αποκλειστικά του πεπαιδευμένου. Στο κεφ. 15 του *Ηθικού* ο συγγραφέας τονίζει: *Εἰμι μὲν οὖν ἔγωγε [...] οὐ τῶν [...] ἐξισταμένων ὡς ἄρα μόνον ἐν ἀνθρώποις καλὸν καὶ μόνον ἐστὶν αἰρετόν καὶ μόνον ἡδὺ καὶ μόνον ἱερὸν καὶ ἀθάνατον [...]*⁵¹. Αμέσως μετά ο συγγραφέας επισημαίνει ότι στην παιδεία μπορεί κανείς να καταφύγει σαν σε

49. *De legendis gentilium libris V*, 42-46, F. Boulenger, *Aux jeunes gens sur la manière de tirer profit des lettres Helléniques*, Paris 1935, σ. 53. Η εξάρτηση του Μετοχίτη από το κείμενο αυτό του Βασιλείου αποδεικνύεται, νομίζω, από μια άλλη φράση του *Ηθικού* (112, 12-14: *εἴ τις τοῖς πρὸς ἡμῶν ἐκείνοις σοφοῖς καὶ θεσπεσίοις ἀνδράσι, δι' ὧν καταλελοίπασιν ἡμῖν ἐν ταῖς βίβλοις συγγίνονται λόγων*) η οποία σαφώς προέρχεται από το προοίμιο του λόγου του Βασιλείου (I, 21-22, Boulenger 41): *καὶ τοῖς ἐλλογίμοις τῶν παλαιῶν ἀνδρῶν δι' ὧν καταλελοίπασιν λόγων συγγινομένοις ἡμῖν [...]*. Κατά τον N. G. Wilson, *Saint Basil on Greek Literature*, London 1975, σ. 53, η αντίληψη για το αναφαίρετον της αρετῆς στην αρχαιότητα αποδιδόταν στον Αντισθένη. Η ιδέα ήταν, φαίνεται, προσφιλής στον Βασίλειο. Πρβ. *Quod rebus mundanis adhaerendum non sit*, PG 31, 545CD: *οὐδὲν τῶν ἐν τῷ βίῳ τερπνῶν, ἐφ' οἷς οἱ πλείους μεμῆνασιν, ἡμέτερον ὄντως ἐστίν, ἢ γίνεσθαι πέφυκεν [...] ἀλλ' ἢ ζῶντας ἐτι πανταχόθεν αὐτὸν περισφίγγοντας ἀποδιδράσκει [...] ἢ πρὸς τῷ θανάτῳ γεγενημένους ἤδη καταλιμπάνει καὶ οὐκ ἐθέλει τοῖς κτησαμένοις συνεκδημεῖν*. Το απόσπασμα, πέρα από το ρήμα ἀποδιδράσκει, που απαντά και στον Μετοχίτη (82, 26-84, 4: *Τὰ μὲν γε παίζοντα καὶ κατειρωνευόμενα λείπει πάντως κεχρηνότας ἡμᾶς καὶ σφόδρα ἐπτοημένους, αὐτίκα αὐτόθεν μὴ προειδομένους μῆθ' ὅτιοῦν προνενοηκότας, ἀ π ο δι δ ρ ἄ σ κ ο ν τ α ἢ λείπεται δὴ παρ' ἡμῶν, οἶμαι, πῶς ἂν εἴπης, ἀπρὶξ ἀντεχομένων τε καὶ συμφουομένων*) θυμίζει και το εξῆς χωρίο του *Ηθικού* (102, 6-13): *ἐπ' ὀλίγον ἐστιν ὅτε καταγοητεύσαντα καὶ παραχρηῖμα ἀποιοχόμενα καὶ ἀναχωρήσαντα ἢ καὶ θάτερον πλείστον συνωκηκότα χρόνον καὶ συνῆθειαν δόντα τροπῆς ἀνυπονόητον καὶ μηκέτι τοῖς λογισμοῖς ὑποπευομένην, ἔπειτα κακῶς ἀπαλαττόμενα καὶ πρὸς βίαν ἀποτεμνόμενα τῶν μῆτε προσδοκησάντων καὶ σφόδρα ἀντεχομένων τε καὶ πασχόντων [...]*. Παρόμοιες εκφράσεις χρησιμοποιεῖ ο Βασίλειος και στη συνέχεια (549AB: *καὶ τὰς ἀρετὰς δὲ ἡμέτερα κτήματα γινόμενα εὗροι τις ἂν, [...] καὶ οὔτε ἐπὶ γῆς μοχθοῦντας ἡμᾶς ἀπολιμπάνειν ἐθέλουσι [...] ἐκέισε τε ἐπειγομένων προτρῆουσι καὶ τοῖς ἀγγέλοις τὸν κτησάμενον συντάττουσι [...]*).

50. *Iamblichi De Vita Pythagorica liber. Ad fidem codicis Florentini recensuit A. Nauck*, St Petersburg 1884, κεφ. 42, σ. 30, 13-15.

51. 98, 24-100, 1. Στη συνέχεια του έργου (κεφ. 33-35) ο Μετοχίτης ανασκευάζει εκτενῶς την παλαιά αυτή άποψη, η οποία, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, είχε θιασώτες και στον καιρό του. Βλ. *Θεόδωρος Μετοχίτης, Ηθικός...*, ό.π., σ. 32 κ.ε.

ἄσυλον τέμενος⁵². Η έκφραση απαντά αυτούσια στον *Προτρεπτικόν*, ένα άλλο κείμενο του Ιαμβλίου που έχει ενσωματωθεί στο *Ανθολόγιο του Στοβαίου* (III, 1, 51, 2)⁵³.

Η παρεμφερής ιδέα της σταθερότητας απέναντι στην τύχη, ακόμη και όταν είναι πρόσκαιρα ευνοϊκή, είναι βασική στη φιλοσοφική σκέψη του Φίλωνος, ο οποίος είναι ιδιαίτερα καυστικός έναντι εκείνων, οι οποίοι, ενώ αρχικά προσποιούνται ότι αδιαφορούν για τα παιχνίδια της τύχης, όταν τους έρθουν τα πράγματα ευνοϊκά, λησμονούν την προηγούμενη, υποτίθεται σθεναρή, αντιμετώπιση της ζωής, και μετατρέπονται σε έρμια των μεταβολών της: οἱ μικρᾶς πρὸς εὐτυχίαν αὔρας λαβόμενοι, πάντα κάλων ἀνασεΐσαντες, λαμπρὰ φυσῶμεν καὶ πνεύσαντες μέγα καὶ σύντονον, πλησίστιοι πρὸς τὰς ἀπολαύσεις τῶν παθῶν φερόμεθα καὶ οὐ πρότερον στέλλομεν τὰς ἀνειμένους καὶ κεχαλασμένας ἀκρατῶς ἐπιθυμίας, ἕως ἂν ἐξοκειλάντες ὄλω τῷ ψυχῆς ναυαγήσωμεν σκάφει⁵⁴. Με παρόμοιο τρόπο εκφράζεται ο Φίλων και αλλού: ἀλλ' ἕως μὲν οὐδὲν τούτων πάρεστιν, ὑψηγορούμεν ὡς ὀλιγοδεΐας ἑταῖροι τὸν αὐταρκέστατον καὶ δικαιοτάτον καὶ ἐλευθέρους καὶ εὐγενέσιν ἀρμόττοντα περιποιούσης βίον. ἐπειδὰν δέ τινος τῶν εἰρημένων ἐλπίς ἢ ἐλπίδος αὐτὸ μόνον αὔρα βρα-

52. 100, 15. Πρβ. Στοβαίο III, 1, 50 (*Iohannis Stobaei Anthologi libri duo posteriores. Recensuit O. Hense (editio altera), vol. I, Berolini 1958, σ. 20, 15-16*). Οι σχέσεις του Μετοχίτη με τον Ιάμβλιο έχουν ήδη μελετηθεί διεξοδικά από τον Ševčenko, *Études...*, ό.π., σσ. 77-87. Τα κείμενα του Ιαμβλίου γοήτευαν τους συγχρόνους του Μετοχίτη. Απηχήσεις της θεωρίας του Ιαμβλίου περί των μαθημάτων ως γεφυρών μελετώνται από τον Κουρούση, ό.π., σ. 208. Παρόμοιες απηχήσεις διαπιστώνονται και σε ανώνυμο επιστολάριο της ίδιας περιόδου, βλ. Σ. Χατζηδημητρίου, «Μία συλλογή επιστολών της ύστερης Βυζαντινής περιόδου», *Βυζαντινά* 19 (1988), επιστ. 13,7-9 (118) και επιστ. 21,30-31 (122).

53. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι από τον Στοβαίο στην ενότητα *Περί αρετής* ανθολογούνται χωρία κειμένων τα οποία παρατίθενται και στον *Ηθικό*. Το χωρίο από τους *Τημενίδες* του Ευριπίδη (*ἀρετὴ γάρ, κἄν θάνη τις φησιν, οὐκ ἀπόλλυται, ζῆ δ' οὐκέτι ὄντος σώματος*, *Ηθικός* 86, 6-7), υπάρχει στον Στοβαίο III, 1, 6, Hense 4, 8-9. Το ίδιο ισχύει για τα χωρία από τον ψευδοϊσοκράτειο λόγο *Πρὸς Δημόνικον*, όπου τονίζεται η έννοια της μονιμότητας της αρετής (Στοβαίος III, 1, 15, Hense 7, 11-13: *ἡ δὲ τῆς ἀρετῆς κτῆσις οἷς ἂν ἀκιβδηλῶς ταῖς διανοίαις συναυξηθῆ, μόνῃ μὲν συγγηράσκει, πλούτου δὲ κρείττων*). Πρβ. *Ηθικός* 86, 2-4: *ἀλλ' ἦδε πιστὴ γηροτρόφος καὶ εὐμενὴς εἰς τέλος παραμείνασα καὶ μεταλλαττόντων οὐκ ἔλιπεν, οὐκ ἀπεχώρησε*), από τον Ψευδο-Πυθαγόρα (Στοβαίος III, 1, 29, Hense 14, 1-2: *Πυθαγόρας ἔφη, ὅτι χρὴ βίον αἰρεῖσθαι τὸν ἄριστον, ἡδὺν γάρ αὐτὸν ἢ συνήθεια ποιήσει*). Πρβ. *Ηθικός* 142, 27-28) και από τα *Απομνημονεύματα* του Ξενοφώντος (Στοβαίος III, 1, 205, Hense 161, 11-14. Πρβ. *Ηθικός* 118, 4-9, και M. Treu, «Dichtungen des Gross-Logotheten Theodoros Metochites», *Programm des Victoria-Gymnasium, Ostern 1895, σ. 11, A, στίχ. 388-395*). Νομίζω ότι τα χωρία αυτά, καθώς βρίσκονται συγκεντρωμένα σε ένα συγκεκριμένο τμήμα του *Ανθολογίου του Στοβαίου*, το οποίο μάλιστα από θεματική άποψη συγγενεύει με τον *Ηθικό*, μας υποχρεώνουν να δεχθούμε την εξάρτηση του Μετοχίτη και από τον Στοβαίο, την οποία ήδη έχουμε επισημάνει προηγουμένως (βλ. *Θεόδωρος Μετοχίτης, Ηθικός...*, ό.π., σσ. 15-18).

54. *De mutatione nominum* 215, Cohn και Wendland III, 193, 21-194, 1.

χεῖα καταπνεύση, διελεγχόμεθα. ὑπέικοντες γὰρ εὐθὺς ἐνδίδομεν καὶ ἀντιβῆναι καὶ ἀντισχεῖν οὐ δυνάμεθα, προδοθέντες δ' ὑπὸ τῶν φίλων αἰσθήσεων ὄλην τὴν ψυχῆς συμμαχίαν ἐκλείπομεν καὶ οὐκέτι λανθάνοντες ἀλλ' ἤδη φανερώς αὐτομολοῦμεν⁵⁵. Ο Μετοχίτης μιμείται καὶ στο σημεῖο αὐτό τον Φίλωνα. Στο κεφ. 52 μιλά ως εξής: καὶ κρατύνονται μὲν δῆθεν πρὸς ἅπαντα πράγματα, ἐλέγχονται δ', ἦν ἄρα τύχῳσι, κἂν πού τις αὔρα καὶ βραχεῖα σφίσι προσπνεύσειεν, αὐτίκα αὐτόθεν μεταβέβληνται προδήλως καὶ προσετράπησαν καὶ πρύμναν ἐκρούσαντο καὶ πλησίστιοι φέρονται⁵⁶.

Τόσο ο Φίλων όσο καὶ ο Μετοχίτης θεωροῦν τὴν παιδεία καὶ τὴ γνήσια θεωρητικὴ ενασχόληση ὡς τὴ μόνη ἐγγύηση γιὰ τὴν ἠθικὴ βελτίωση ἀκόμη καὶ τοῦ πιο ἀλαζονικοῦ ἀνθρώπου, ἐφόσον δεῖξει γνήσια διάθεση βελτίωσης. Ο Φίλων εἶναι ἰδιαίτερα ἀποκαλυπτικὸς σχετικὰ με τὸ θέμα: τοιαῦτα καταλαζονευσάμενοι, ἐὰν μὲν ὥσπερ ἐκ μέθης νήψαντες ἐν ἑαυτοῖς γένωνται καὶ τῆς παροινίας, ἦν παρώνησαν, εἰς αἴσθησιν ἐλθόντες αἰδεσθῶσι καὶ κακίσωσιν ἑαυτοὺς ἐφ' οἷς ὑπ' ἀγνώμονος γνώμης ἐξαμαρτάνειν προήχθησαν, ἀκολακεύτω καὶ ἀδεκάστῳ χρησάμενοι συμβούλῳ μετανοῖα, τὴν ἴλεω τοῦ ὄντος δύναμιν ἐξευμενισάμενοι παλινωδίαις ἀντιβεβήλων ἱεραῖς, ἀμνηστίαν εὐρήσονται παντελῆ. ἐὰν δὲ ἀφηνιαστοὶ καὶ σκληραύχενες μέχρι τοῦ παντὸς γενόμενοι σκιρτῶσιν, ὡς αὐτόνομοι καὶ ἐλεύθεροι καὶ ἐτέρων ἡγεμόνες ὄντες, ἀπαραιτήτῳ ἀνάγκῃ καὶ ἀμειλίχτῳ τὴν ἑαυτῶν ἐν ἅπασιν μικροῖς τε καὶ μεγάλοις οὐδένεϊαν αἰσθήσονται⁵⁷. Ο Μετοχίτης ἐκφράζεται με παρόμοιο τρόπο στο κεφ. 56. Ο ἀλαζονικὸς καὶ ἀπαιδευτὸς ἀνθρώπος, ὁ ὁποῖος προσπαθεῖ νὰ ἐπιβληθεῖ βίαια στους κατωτέρους του, ξυντέτηκε καὶ κατὰγχεται, οὐδὲν μήποθ' ὀρῶν ἑαυτῷ πλέον, καὶ φιλονεικεῖ μὲν αἰείποθ' ὅτιοῦν, ἦν οἷός τ' εἶη περιγενέσθαι, οὐκ ἔχει δ' ὅστις γένοιτ' ἂν, οὐδ' ὅ,τι χρήσαιτο, ὑπ' ἀμαθίας ἐξηπορημένος. Κἂν μὲν ἴσως ἔπειτ' ἀγαπῶη καὶ μετριώτερον ἄρα καὶ ἡρέμα καταπαύων χρῶτο, ἡδὺς ἂν οὕτως εἶη τοῦ λοιποῦ καὶ βελτίων, νοῦν τ' ἔχων τινά, οὐδὲν ἂν ἑαυτῷ παρέχοι πράγματα, τιμῶν ἡσυχία τᾶμεινον. Εἰ δ' ἔτι (*correxī ex δέ τι editionis*) περιεργάζεται καὶ φιλονεικῶν ἐπέξεισι τε καὶ προσεπιδείκνυσι τὴν ὕβριν καταπολαύειν θ' αἰρεῖται τοῦ κράτους [...] εἰ μὲν ἔπειθ' ὁμως καὶ οὕτω πάλιν ἐπάνεισι μετρίως τελευτῶν οἶκαδε καὶ ἐν ἑαυτοῦ γίγνεται καὶ καιρὸν ὄντιναοῦν λογισμῶ δίδωσι καὶ ἀναφέρει, εὖ ἴσθι ὡς ἔτι πλέον τῆνικαῦτα πάντ' ἐλέγχει ταῦτα καὶ οὐδὲν βέλτιον ἑαυτῷ ξυνορᾷ χρώμενος καὶ τοῖς αὐτοῦ⁵⁸. Ομολογουμένως ἡ λεκτικὴ συνάφεια

55. *De ebrietate* 58, Cohn καὶ Wendland II, 180, 21-181, 3.

56. 224, 19-226, 4.

57. *De somniis* II, 291-293, Cohn καὶ Wendland III, 305, 5-15.

58. 240, 7-27. Πρβ. καὶ Λόγο 13, 1, 1-2, 13 (Ševčenko, *Études...*, ὁ.π., σ. 189).

τῶν χωρίων στην προκειμένη περίπτωση είναι αρκετά ασθενής, η δομή ωστόσο της σκέψης των συγγραφέων και των δύο κειμένων δεν αφήνουν, νομίζω, αμφιβολίες για την πηγή του αποσπάσματος του Μετοχίτη.

Για την αποφυγή τέτοιων δυσάρεστων καταστάσεων τόσο ο Φίλων όσο και ο Μετοχίτης συνιστούν στους αναγνώστες τους κατά τα πλατωνικά πρότυπα την πλήρη υποταγή των αισθήσεων στην κυριαρχία του νου. Ο Φίλων παρομοιάζει μάλιστα, στον βίο του Ιωσήφ, τον ανθρώπινο νου με βασιλιά, ερμηνεύοντας με την προσφιλή σε αυτόν αλληγορική μέθοδο τη βιβλική αφήγηση για την ανάδειξη του Ιωσήφ σε άρχοντα της Αιγύπτου: τὸν βασιλέα τῆς Αἰγύπτου τὸν ἡμέτερον νοῦν ἔλεγον εἶναι, τὸν τῆς καθ' ἕκαστον σωματικῆς χώρας ἡγεμόνα, ὃς οἶα βασιλεὺς ἀνήπται τὸ κράτος [...] (157) ὁ μέντοι βασιλέως ὕπαρχος κατασταθεὶς καὶ τῆς Αἰγύπτου τὴν ἐπιμέλειαν καὶ προστασίαν λαβὼν ἐξῆει γνωρισθησόμενος ἅπασι τοῖς ἐγχωρίοις καὶ τοὺς λεγομένους νομοὺς ἐπιὼν κατὰ πόλεις πολὺν αὐτοῦ πόθον ἐνειργάζετο τοῖς ὀρῶσιν, οὐ μόνον ταῖς ὠφελείαις, ἀς ἐκάστοις παρεῖχεν, ἀλλὰ καὶ ταῖς περὶ τὴν ὄψιν τε καὶ τὴν ἄλλην ὀμιλίαν ἀλέκτοις καὶ ἐξαιρέτοις χάρισιν⁵⁹. Αλλοῦ χρησιμοποιοῖ την εξίσου οικεῖα ἀπὸ παλαιότερα πρότυπα εἰκόνα του ηνιόχου: ταῦτα ἀκούσας ὁ νοῦς ἀποστρέφεται μὲν ἡδονὴν, ἀρμόζεται δὲ ἀρετῇ, τὸ κάλλος ἄπλαστον καὶ γνήσιον καὶ ἱεροπρεπέστατον αὐτῆς κατανοήσας. τότε καὶ γίνεται ποιμὴν προβάτων, τῶν κατὰ ψυχὴν ἀλόγων δυνάμεων, ἡνιόχος τε καὶ κυβερνήτης, οὐκ ἔων αὐτὰς ἀτάκτως φέρεσθαι καὶ πλημμελῶς δίχα ἐπιστάτου καὶ ἡγεμόνος, ἵνα μὴ καθάπερ τινὰ ἀπροστασίαστον καὶ ἀνεπιτρόπευτον ὄρφανίαν ὑποστάντες ἐρημίᾳ συμμάχων οἱ ἀφηγιασταὶ τρόποι παραπόλωνται⁶⁰. Πολύ χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ εἰκόνα των αισθήσεων ὡς δορυφόρων: ἐμφυσησῆσαι πνοὴν ζωῆς τὸν θεὸν εἰς τὸ τοῦ σώματος ἡγεμονικώτατον, τὸ πρόσωπον, ἔνθα οἱ δορυφόροι τοῦ νοῦ καθάπερ μεγάλου βασιλέως αἰσθήσεις παρίδρυνται⁶¹.

59. *De Josepho* 151, 157, Cohn και Wendland IV, 93, 8-10; 94, 13-18. Θα πρέπει να σημειωθεί ὅτι ἀπὸ χωρίο της πραγματείας αὐτῆς τοῦ Φίλωνος ἐνδεχομένως ἐμπνέεται στο προοίμιο του *Ηθικού* ο Μετοχίτης. Το χωρίο του Φίλωνος (*De Josepho* 126, Cohn και Wendland IV, 11-18) ἔχει ὡς ἐξῆς: ὡς γὰρ ἐν ταῖς καθ' ὕπνον φαντασίαις βλέποντες οὐ βλέπομεν καὶ ἀκούοντες οὐκ ἀκούομεν καὶ γευόμενοι ἢ ἀπτόμενοι οὔτε γευόμεθα οὔτε ἀπτόμεθα λέγοντές τε οὐ λέγομεν καὶ περιπατοῦντες οὐ περιπατοῦμεν καὶ ταῖς ἄλλαις κινήσει καὶ σχέσει χρῆσθαι δοκοῦντες οὐδεμιᾶ τὸ παράπαν χρώμεθα, [...] οὕτω καὶ τῶν παρ' ἡμῖν ἐγρηγορότων αἱ φαντασίαι τοῖς ἐνυπνίοις εὐόκασιν. Το ἀντίστοιχο χωρίο του *Ηθικού* εἶναι το ἀκόλουθο (52, 7-9): ταῦτὸν ἄρα ὡςπερ οἱ καθ' ὕπνου ὄναρ ὄψονται ἐγχειρεῖν δοκοῦντες. Ἐσκοπούμην μὲν καὶ μέχρι τῶν λογισμῶν μόνων ἦν ἐνεργός.

60. *De sacrificiis Abelis et Caini* 45, Cohn και Wendland I, 220, 9-15.

61. *De specialibus legibus* IV, 123, Cohn και Wendland V, 237, 10-12. Σχετικὰ με τη συνήθη στον ειδωλολατρικό κόσμο εἰκόνα των δορυφόρων σε τέτοιου εἴδους συμφοραζόμενα βλ. Harl, ὁ.π., σσ. 100, σημ. 4, καὶ 125-126.

Ο φιλωνίζων Μετοχίτης χρησιμοποιεί παραπλήσιες εικόνες: τῆς φύσεως βασιλεὺς ἡγεμονικῶς ὁ λόγος τε καὶ νοῦς προκάθηται καὶ προορᾷ τὰ βελτίω καὶ θεσπίζει κατασυλλογιζόμενος καὶ νομοθετῶν ἐμμέτρως ἄπασαν πρᾶξιν, ἄπασαν κίνησιν καὶ καθιστάνων τελείαν εὐνομίαν τε καὶ ἰσότητα καὶ δικαιοσύνην καὶ πολιτείαν ἡρμοσμένην⁶². Οι δευτερεύουσες ανθρώπινες λειτουργίες, ὅπως καὶ στον Φίλωνα, πρέπει νὰ ἔχουν καθαρὰ βοηθητικὴ λειτουργία, υπηρετῶν ἢ δορυφόρων: συλλογισμοὶ τινες τοῦ νοῦ δοῦλοι καὶ διάνοιαι καὶ δόξαι καὶ προτάσεις συνυπηρέτιδες ἅπαντ' ἐν μέτρῳ καθιστάνουσαι καὶ συμπληροῦσαι καὶ κατεργαζόμεναι κάλλιστα καὶ ὡς ἂν ὁ βασιλεὺς ἀμέλει νοῦς, ἐποχούμενος αὐταῖς καὶ κατοπτεύων, ἔπειθ' ὕστερον ἕκαστα μέλλοι προσίεσθαι τε καὶ τοῖς καλῶς εὐρημένους καὶ τεταγμένοις ἤδεσθαι⁶³. Η εἰκόνα των δορυφόρων χρησιμοποιεῖται στην ἴδια ἐνότητα, λίγο παρακάτω. Ο ἀνθρώπινος λόγος τὰ τε οἰκεῖα αὐτοῦ πάντ' εὖ κατεστήσατο καὶ συνεσκεύασε καὶ τέχναις καὶ μεθόδοις καὶ ἀρμονίαις πάσαις κατακεκόσμηται τὰ τε τῶν ἄλλων ζῶων ἀπάντων δεσποτικῶς νομοθετεῖ, ὥσπερ ἐξ ἀκροπόλεως τινος καὶ μυρίων ὄσων ὀπλοφόρων τε καὶ δορυφόρων τῶν τοῦ λογισμοῦ δυνάμεων ἐπιτάττων⁶⁴.

Ο Φίλων πιστεύει ὅτι ἡ ἀναζήτηση τῆς γνώσης δὲν προϋποθέτει μεγάλες προσπάθειες: καίτοι τίς ἢ μακρᾶς ὁδοιπορίας ἢ τοῦ θαλαττεύειν ἐστὶ χρεία πρὸς ἔρευναν καὶ ζήτησιν ἀρετῆς, ἥς τὰς ρίζας ὁ ποιῶν οὐ μακρὰν ἀλλ' οὕτωςι πλησίον ἐβάλετο; καθάπερ καὶ ὁ σοφὸς τῶν Ἰουδαίων νομοθέτης φησὶν «ἐν τῷ στόματί σου καὶ ἐν τῇ καρδίᾳ σου καὶ ἐν ταῖς χερσὶ σου», αἰνιττόμενος διὰ συμβόλων λόγους, βουλάς, πράξεις [...]»⁶⁵. Ἀναπτύσσοντας ἀκόμη περισσότερο τὴν ἰδέα τοῦ Φίλωνος ὁ Μετοχίτης τονίζει ὅτι ἡ ευκολία στην ἀπόκτηση τῆς γνώσης συνίσταται στην ἀνεση με τὴν ὁποία ὁ διανοούμενος μπορεῖ νὰ διεξέλθει τὰ ἔργα των ἀρχαίων σοφῶν καὶ νὰ ἀντλήσει ἀπὸ ἐκεῖ οδηγίες γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς δικῆς του πορείας στὴ ζωὴ: Ποῦ γὰρ ἂν τις ἄλλοις συγγένοιτο κρείττοσι, καὶ γῆν ἀναμετρήσας πᾶσαν καὶ θάλασσαν, ἢ τίσιν ἄλλοις καὶ ῥᾶον ἢ τούτοις, οἱ πᾶσι πρόκεινται βουλομένοις ἀπραγμάτευτος ἀπόλαυσις, εὖωνον ἀγαθόν, εὐπόριστος θησαυρός [...]»⁶⁶. Στὴ συνέχεια ὁ Μετοχίτης τονίζει ὅτι πολλοὶ κάνουν μεγάλα ταξίδια γιὰ νὰ γνωρίσουν νέους τόπους καὶ νὰ

62. 258, 15-20. Η πολιτικὴ σκέψη τοῦ Μετοχίτη δὲν ἔχει ἀκόμη μελετηθεῖ συστηματικά. Μία πρώτη διερεύνηση των πηγῶν ὀρισμένων σχετικῶν θεωριῶν ἀποτελεῖ ἡ πρόσφατη ἐργασία τῆς Μ. Arco Magri, «Un motivo esiodico nel "saggio politico" del Metochite?», *Byzantina Mediolanensia. V Congresso Nazionale di Studi Bizantini, Milano 19-22 ottobre 1994* (ἐπιμ. Fabrizio Conza), Messina 1996, σσ. 39-44.

63. 260, 2-8.

64. 262, 6-11.

65. *Quod omnis probus liber sit* 68, Cohn καὶ Wendland VI, 20, 6-11.

66. 112, 16-20.

συλλέξουν καινούργιες εμπειρίες, ενώ θα μπορούσαν να αποκτήσουν ένα πλήθος χρήσιμων γνώσεων, χωρίς να υφίστανται τις ταλαιπωρίες των αποδημιών, διαβάζοντας τα βιβλία των αρχαίων. Το εισαγωγικό χωρίο του Μετοχίτη στο κεφ. αυτό (Και μὴν καθ' ἐκάστην ὀρώμεν ἐνίους διὰ τιν' ἐμπορίας χρεῖαν ἢ πρεσβείας ἢ ἄλλην οὐκ οἶδ' ἦντινα ἀνάγκην ἀποδεδημηκότας ἀλλοτρίοις γένεσιν, οἱ δοκοῦσιν ἐπανιόντες πάνυ τοι φιλοτιμείσθαι τὴν πλάνην καὶ ἡδονταί [...]⁶⁷) φαίνεται να είναι γραμμένο κατ' απομίμηση ενός χωρίου του Φίλωνος, το οποίο ωστόσο προέρχεται από εντελώς διαφορετική συνάφεια: κατ' ἐμπορίαν ἔνιοι πόθῳ χρηματισμοῦ πλεόντες ἢ κατὰ πρεσβείαν ἢ κατὰ θέαν τῶν ἐπὶ τῆς ἀλλοδαπῆς δι' ἔρωτα παιδείας, ὀλοκοὺς ἔχοντες δυνάμεις τῆς ἔξω μονῆς οἱ μὲν τὰς ἐπικερδείας, οἱ δὲ τὸ τὴν πόλιν ἐπὶ καιρῶν ἐν τοῖς ἀναγκαιοτάτοις καὶ μεγίστοις ὄνησαι, οἱ δὲ ἱστορίαν ὧν πρότερον ἠγνόουν τέρψιν ἅμα καὶ ὠφέλειαν τῇ ψυχῇ παρασκευάζουσιν [...]⁶⁸.

Πριν προχωρήσουμε στο θέμα της ηδονής χρήσιμο, θα ήταν να εξετασθεί με συντομία ένα άλλο θέμα που συνδέει τον Μετοχίτη με τον Φίωνα, χωρίς να εντάσσεται όμως στο γενικότερο πρόβλημα της θεωρίας των ὄντων. Πρόκειται για το ζήτημα του λεγόμενου πολιτικού μέρους της φιλοσοφίας. Ο Μετοχίτης εκτιμά το έργο του πολιτικού περισσότερο από τον σύγχρονό του Ιωσήφ τον Φιλόσοφο⁶⁹, δικαιολογώντας έτσι τη δική του επιλογή να ασχοληθεί με τα κοινά, παρόλο που τονίζει την προτίμησή του προς την θεωρίαν, επισημαίνοντας την προσαρμοστικότητα του πολιτικού ανδρός στις διάφορες δυσμενείς περιστάσεις της ζωής: Καίτοι μάλιστα ἔγωγε ὤμην καὶ νῦν οἶομαι πολιτικὴν ἐφίεσθαι μὲν τῶν εἰκότων καὶ σφόδρα ἐπὶ μεγίστων τε καὶ καλλίστων ἐξεῖναι δείκνυσθαι καὶ κατορθοῦν, οὐ μὴν ἀλλὰ μὴ τυγχάνουσαν, οἶμαι, ὡς ἄρα ἔξεστι πράττειν, τοῖς παροῦσι χρῆσθαι καὶ παρεσκευάσθαι πρὸς ἅπασαν χώραν καὶ οἶαν τ' εἶναι πρὸς ἅπασαν ὕλην, ὥσπερ ἄρα καὶ κυβερνητικὴν ὀρώμεν οὐκ ἐν εὐφορίᾳ πνευμάτων ἐνεργὸν μόνον, ἀλλὰ καὶ πρὸς ἅπασαν ὥραν καὶ τύχην οὐκ ἐρραστωνευμένην οὐδ' ἀτόλμητον⁷⁰. Ἴδια εἶναι καὶ ἡ θέση του Φίλωνος: ὥσπερ γὰρ κυβερνήτης ταῖς τῶν πνευμάτων μεταβολαῖς συμμεταβάλλει τὰς πρὸς εὐπλοῖαν βοήθειας, εὐθύνων τὸ σκάφος οὐχ ἐνὶ τρόπῳ, καὶ ἰατρὸς οὐ μᾶ χρῆται θεραπείᾳ πρὸς ἅπαντας τοὺς κάμνοντας, ἀλλ' οὐδὲ πρὸς ἓνα, τοῦ πάθους μὴ ἐπιμένοντος, ἀλλ' ἐπιτηρῶν ἀνέσεις, ἐπιτάσεις, πληρώσεις, κενώσεις, αἰτίων μεταβολάς, ποικίλλει ταῦτα πρὸς σωτηρίαν ποτὲ μὲν ταυτὶ ποτὲ δὲ ταυτὶ προσφέρων, οὕτως οἶμαι καὶ τὸν πολιτικὸν ἀναγκαῖον εἶναι τινα πολυειδῆ καὶ πολύμορφον, ἕτερον μὲν κατ' εἰρήνην, ἕτερον δ' ἐν πολέμῳ [...]⁷¹.

67. 124, 7-10.

68. De Abrahamo 65, Cohn και Wendland IV, 15, 20-16, 3.

69. Θεόδωρος Μετοχίτης, Ηθικός..., ὁ.π., σσ. 26-32.

70. 172, 18-174, 1.

71. De Josepho 33-34, Cohn και Wendland IV, 13-20. Εκτενή συζήτηση του έργου αυτού του Φίλωνος βλ. στον Goodenough, *The Politics...*, ὁ.π., σσ. 42-63, όπου εξετάζονται οι πολιτικές θέσεις του Ιουδαίου λόγιου.

Στην περίπτωση ωστόσο της αξιολόγησης του πολιτικού μέρους της φιλοσοφίας ο Μετοχίτης αποδεικνύεται ριζοσπαστικότερος του Φίλωνος, ο οποίος διατυπώνει την άποψη ότι δικαιολογούνται όσοι σοφοί εγκαταλείπουν τα εγκόσμια και τις πόλεις τους, όταν δεν βρουν ανταπόκριση από τους συμπολίτες τους, παραθέτοντας την απάντηση που έδωσε στον Λυσίμαχο ο Θεόδωρος ο άθεος: οὕτω κάμέ, τῆς πατρίδος βραχυτέρας οὔσης ἢ ὥστε δέξασθαι φιλοσόφου φρονήματος ὄγκον τοσοῦτον, δαίμων τις ἢ θεὸς ἀναστήσας εἰς εὐτυχέστερον τόπον Ἀθήνας ἀποικίσαι διενοήθη⁷². Ο Μετοχίτης είναι ριζικά αντίθετος προς μια τέτοια αντιμετώπιση. Ο τρόπος που μιλά για τον Πλάτωνα είναι αξιοπρόσεκτος: Πρὸς γὰρ ταύτην, ὡς ἔοικεν ἄρα, τὴν ἀνάγκην φιλονεικεῖν ὤφειτο χρῆναι καὶ ἀποδεικνῦναι πάνθ' ὁμοῦ πράγματά οἱ προσόντα διὰ φιλοσοφίαν καὶ οὐδὲν εἶναι πρὸς ὃ μὴ παρεσκευάσθαι μηδ' ἔχειν δύναμιν ταύτην, μὴ τυγχάνουσαν δὲ τῶν πραγμάτων δι' ἀπειρίαν αὐτὴν τῶν πολλῶν φευγόντων καὶ ἄγνοιαν καὶ δυσβάστακτον ἐπιστασίας ὀρθῆς ὄγκον, ἀποστρέφεσθαι καὶ ἰδιοπραγεῖν, μυσσαροῖς καὶ τετυφωμένοις ἔθεσιν ἀξιοῦσαν μὴ συμφύρεσθαι⁷³. Η λέξη ὄγκος, η οποία είναι κοινή στα δύο χωρία, σε συνδυασμό με την ήδη σίγουρα διαπιστωμένη εξάρτηση του Μετοχίτη από τον Φίλωνα σε άλλες περιπτώσεις, δικαιολογούν την υπόθεση για την ύπαρξη μιας αντίστοιχης σχέσης εξάρτησης και στο προκείμενο θέμα.

Θα πρέπει τώρα να εξετασθεί συνοπτικά το καίριο ζήτημα της σύνδεσης ηδονής και παιδείας. Ο Φίλων επισημαίνει ότι η ηδονή γίνεται αντιληπτή με τρόπο εντελώς διαφορετικό από κάθε άνθρωπο: καὶ ἀνθρώπων ἰδίᾳ πρὸς ἀλλήλους περὶ πάντα ποικιλίαι. οὐ γὰρ μόνον ἄλλοτε ἄλλως τὰ αὐτὰ κρίνουσιν, ἀλλὰ καὶ ἐτέρως ἕτεροι, ἡδονὰς τε καὶ ἀηδίας ἔμπαλιν τῶν αὐτῶν λαμβάνοντες. οἷς γὰρ δυσηρέστησαν ἔνιοι, ἐτέρφθησαν ἄλλοι, καὶ κατὰ τούναντίον ἅπερ ὡς φίλα καὶ οἰκεία ἐπισπασάμενοί τινες ἐδεξιώσαντο, ταῦθ' ἕτεροι ὡς ἀλλότρια καὶ δυσμενῆ μακρὰν ἀφ' ἑαυτῶν ἐσκοράκισαν [...] καίτοι τί ταῦτά φαμεν; αὐτός τις εἷς ὢν ἕκαστος ἐφ' ἑαυτοῦ, τὸ παραδοξότατον, μυρίας μεταβολὰς καὶ τροπὰς δεχόμενος κατὰ τε σῶμα καὶ ψυχὴν τοτὲ μὲν αἰρεῖται, τοτὲ δ' ἀποστρέφεται οὐδαμῶς μεταβάλλοντα, μένει δ' ἐπὶ τῆς αὐτῆς πεφυκότα κατασκευῆς⁷⁴. Ἴδια ακριβῶς ἄποψη ἔχει και ο Μετοχίτης: ἄνω τε καὶ κάτω καὶ πάντη πάντα περιτρέπεται καὶ περὶ τῶν αὐτῶν ἀνδρῶν ἐν ταῖς αὐταῖς σχεδὸν πράξεισι τὰναντιώτατα μάλιστα' αἰείποτε δοκοῦμέν τε καὶ ἀκούομεν, πολλοῖς μὲν ἐπαινουμένων, πολλοῖς δὲ βλασφημουμένων καὶ νῦν μὲν ἀγαθῆ τετιμημένων δόξῃ, νῦν δὲ ἀπεστραμμένων ὡς παντάπασιν ἀνοήτων καὶ οὐδὲν ἱερῶν καὶ οὐδεμίας παρ' ἀνθρώποις οὐκ ἔστι περὶ ὅτουοῦν συμφωνία οὐδὲ θέλησις οὐδὲ κρίσις ἄρα κοινή, ἀλλ' ἃ τοῖσδε ἀρέσκει καὶ πρόσκεινται καὶ προσέχουσιν εὖ μάλα, τοῖς δὲ οὐ, καὶ ἃ τοῖσδε αὐθις

72. *Quod omnis probus liber sit* 130, Cohn και Wendland VI, 37, 11-13. Βλ. σχετικά με την αναφορά στον κυνικό αυτόν φιλόσοφο Petit, ὁ.π., σ. 74.

73. 170, 14-172, 3.

74. *De ebrietate* 175-178, Cohn και Wendland II, 204, 4-21.

ἤδιστα, πολλῶ μᾶλλον ἐκείνοις κατωλιγώρηται. Καίτοι τί λέγω; ἃ νῦν νομίζομεν, ἔπειτ' ὀλίγον ὕστερον οὐ, οὔθ' ἡμῖν αὐτοῖς αὐθις ξυνδοκεῖ καὶ ἀπανδάνει τὰ πρὶν κάλλιστα καὶ παρεώραται καὶ οὐδὲν εἰς τέλος ἡδύ [...]»⁷⁵. Η λεκτική ομοιότητα είναι εμφανής.

Η ἡδονή, ωστόσο, ανταποκρίνεται σε μια εσωτερική προδιάθεση του ανθρώπου και ὅλοι είναι κατὰ κάποιον τρόπο αναγκασμένοι να την αναζητούν. Ο Φίλων μιλά με ευδιάκριτη πικρία για το πρόβλημα: ὁ γοῦν πολὺς ὄμιλος ἀνθρώπων τὰ γῆς ἐπιῶν κλίματα καὶ ἄχρι τῶν περάτων φθάωνων αὐτῆς καὶ τὰ πελάγη περαιούμενος καὶ τὰ ἐν μυχοῖς θαλάττης ἀναζητῶν καὶ μηδὲν μέρος ἐῶν τοῦ παντός ἀδιερεύνητον ἀεὶ καὶ πανταχοῦ πορίζει ταῦτα, δι' ὧν ἡδονὴν συναυξήσει [...] ἢ πλείστη μοῖρα ἀνθρώπων οὐκ ἐπὶ μέρος θαλάττης μόνον, ἀλλ' ἐφ' ἅπασαν τὴν ὕδατος καὶ γῆς καὶ ἀέρος φύσιν τὰ πάναγρα, ὡς οἱ ποιηταὶ πού φασι, λῖνα τείνας' ἅπαντα πανταχόθεν δι' ἡδονῆς ἀπόλαυσίν τε καὶ χρῆσιν ἀγκιστρεύεται. καὶ γὰρ γῆν μεταλλεύουσι καὶ τὰ πελάγη διαβαίνουσι καὶ τᾶλλα πάντα ὅσα εἰρήνης καὶ πολέμου ἔργα δρῶσιν, ὕλας ἀφθόλους ὡς βασιλίδι ἡδονὴ πορίζοντες [...]»⁷⁶. Παρεμφερής είναι και η ἀποψη του Μετοχίτη: ὡς ἀληθῶς ἀπέραντα κατεπείγονται καὶ κάμνουσι τοῖς ἡνυσμένοις ἤδη λοιπὸν καὶ φθάσασι τὸν ἀεὶ μαθημάτων νέον ἀνακινούντες πλοῦτον, μηδὲν ἀπαμβλυνόμενοι, μηδ' ἐν τοῖς ἐλαχίστοις ἀποκνοῦντες κάματον κέρδους ἅπαντα, ἀλλὰ μετεῖναι πάντων ὅλως ἐξόν, ἅπαντα αἰροῦνται σφίσι παρεῖναι καὶ οὐδὲν ὅ,τι οὐ, ὡσπερ οἱ ἐν περιουσίαις καὶ πλούτῳ τρυφᾶν ἐλόμενοι καὶ συβαρητικὰς σπουδάζοντες καρυκείας, οὐ μόνον τὰναγκαῖα καὶ ὧν ἀπαραιτήτος ἢ χρῆσις, ἀλλ' ἅπαντα πρὸς τὸ ἀβρότερον ἐσκευασμένοι προτιθέασι καὶ περινοοῦσι καὶ μαγγανεύουσι εἴ τι που ἐξεστίν ἔτι νέον καὶ ὀπόσα φέρουσι γῆ τε καὶ θάλασσα καὶ οἰοί τ' ἂν ὧσι πραγματεῦεσθαι, πρὸς οὐδὲν ὅλως ἀποκναίουσιν οὔθ' ἴστανται [...]»⁷⁷.

75. 184, 4-16. Πρβ. και Müller και Kiessling, ὁ.π., σσ. 376-377. Αντίστοιχος σκεπτικισμός εκδηλώνεται και στο εγκώμιο του Μετοχίτη στον ἅγιο Δημήτριο, Β. Λαούρδα, «Εγκώμια εἰς ἅγιον Δημήτριον», *Μακεδονικά* 4 (1955-1960), 67, 418-421. Στο ἴδιο κείμενο ανιχνεύονται και ἄλλες απηχήσεις ἔργων του Φίλωνος, π.χ. 79, 890-891 ὁ τὴν καθόλου πατρίδα καθάπαξ τὸν σύμπαντα κόσμον ὑπεριδῶν [...] πρβ. *De somniis* I, 39, Cohn και Wendland III, 213, 10-11, ἢ 81, 958-960 ἀλλ' ὄντως πόλιν ἄρα τοῦ μεγάλου βασιλέως ἔγωγε καὶ οἰομαι καὶ καλῶ τὸν ἅπαντα κόσμον, ἧς ὁ πρῶτος καὶ ἄσχετος νοῦς ἀρχιτέκτων καὶ πολιστής καὶ εἰς ἦν ὁ σὸς ποταμὸς ἀρδεύει [...] πρβ. *De somniis* II, 248 Cohn και Wendland III, 298, 9-10: πόλιν γὰρ θεοῦ καθ' ἓνα μὲν τρόπον τὸν κόσμον καλεῖ [...]. Αναφορά στο εγκώμιο του στον ἅγιο Δημήτριο κάνει πιθανῶς ο Μετοχίτης στον ἐπιλογο του *Ηθικού*, ὅταν ἐπισημαίνει ὅτι προσέφερε στο παρελθόν σε αγίους το βέλτιον ὧν εἶχον [...] ψυχῆς ἀγνὸν δῶρον καὶ νοῦ (274, 1-2). Πρβ. Λαούρδα, ὁ.π., 82, 1001-1002, τὸ κρεῖττον ὧν μοι προσῆν καὶ ἀποδίδωμι νῦν.

76. *De agricultura* 23-25, Cohn και Wendland II, 99, 22-100, 7.

77. 142, 3-15.

Στο σημείο αυτό οι ομοιότητες του Μετοχίτη με τον Φίλωνα σταματούν. Ο Φίλων σε αντίθεση με τον Μετοχίτη, αντιμετωπίζει κάθε είδους ηδονή με τρόπο μάλλον αρνητικό. Ο Θεόδωρος αντίθετα πιστεύει ότι καθόλου μὲν οὐν παντός ἡδονὴ πράγματος, ἢ φησι Πλάτων, περόνη τίς ἐστι πρὸς αὐτὸ καὶ συνδεῖ – πῶς ἂν εἶπη τις; – σφόδρα καὶ οὐ διαλυτὸν οὐδ' ἀπότμητόν ἐστι ῥᾶστα, ὅτῳ ἂν ξυμβαίνοι τὸ τοιοῦτο πάθος πρὸς ὀτιοῦν. Ἡ δὲ περὶ τὴν ἱστορίαν ὅλως ῥοπή καὶ πραγμάτων μετρίως ἐποπτεύσαι παλαιῶν ἀφηγήσεις οὕτως ἀκάματον, ὡς ἀληθῶς, ἔρον ἐνέσταξε τῇ ψυχῇ καὶ τοσοῦτο δηγματῶδες αἰεὶ νύττον θέλγητρον, ὡς οὐκ ἄλλο τίποτ' οὐδὲν [...]⁷⁸. Η ηδονή που προέρχεται από τη μάθηση είναι άμεμπτη, εφόσον σχετίζεται με το πιο καθαρό μέρος του ανθρώπου, δηλαδή την ψυχή, και όχι με το σώμα και την ύλη: Ἡδονὴ τε δὴ, ὅπερ ἔφην, ἐνταῦθα πάνυ τοι πλείστη καὶ ἅμα καλλίστη καὶ καθαρὰ καὶ τοῦ θειοτέρου μέρους ἄκρατος, αὐτῆς μόνης τῆς ψυχῆς, οὐκ οἶδ' ὡς εἶ τί γ' ἄλλο, φόρτου καὶ μολυσμάτων ἀγνεύουσα καὶ καθιστῶσα μὲν ἐν ἀπαραμίλλῳ γλυκυθυμία τε καὶ ῥαστώνῃ ταύτην εὖ πως ὑγροτέραν καὶ κεχυμένην καὶ ἴλεων [...]⁷⁹. Θεωρητικά ο Μετοχίτης συμφωνεῖ με όσους πιστεύουν ότι θα ήταν καλύτερο να μην υπήρχε καθόλου ηδονή, εφόσον όμως αυτό είναι ανέφικτο και ο άνθρωπος από τη φύση του ρέπει προς την κατεύθυνση αυτή, πρέπει τουλάχιστον να προσπαθεῖ να στρέφει την έμφυτη αυτή επιθυμία του προς την ενασχόληση με τα συγγράμματα τῶν παλαιῶν φιλοσόφων και ιστορικών: Μὴ γὰρ νοσοῖμεν καὶ ὁ ἐξ Ἀκαδημίας φησὶ λόγος, νοσήσασι δὲ παρείη τις αἴσθησις. Οὐκοῦν μηδὲ ἡδυνοίμεθα καὶ τοῦτ' ἂν ἄμεινον ἦν, φησὶν ὁ νῦν λόγος οὗτος – νοσεῖν γὰρ ἐστι δὴ τοῦτο κατ' αὐτὸν καὶ οὐ παντελῶς εὖ ἔχειν – ἡδυνομένοις δ' οὐν ὅμως κατ' ἀνάγκην φύσεως ἄτρεπτον, παρείη τις κέρδους συλλογισμὸς καὶ συναίσθησις. Καὶ πάρεστιν ὡς ἀληθῶς ἐνταῦθα νυνὶ μέγιστον, ἢ τοῦ νοῦ προκοπή τοῖς ἐπὶ παιδείᾳ καὶ τέχνῃ λόγων τὴν ἡδονὴν ἐλομένοις⁸⁰. Και συνεχίζει: "Ὁ δ' οὐν ἡβουλόμεν ὡς τοῦτο μᾶλλον ἐμοὶ δοκεῖν δικαιοτέρον, ὡς, εἴπερ ὅλως ἄνθρωπον ἡδεσθαι χρὴ καὶ παντός μᾶλλον ἢ φύσις ἀναγκαῖον ἔλκουσα, ἐκ σοφίας καὶ περὶ λόγους ἡδυντέον αὐτόν τινα ἑαυτὸν ἡδονὴν πλείω τε ἢ κατὰ τᾶλλα ἅπαντα καὶ πάσης ἀγνεύουσαν ὄντως καὶ ἀπηλλαγμένην ὑγρότητος καὶ ἁωρίας⁸¹.

Η πηγή του Μετοχίτη στο σημείο αυτό φαίνεται να είναι το έργο Δίων του Συνεσίου του Κυρηναίου. Στην πραγματεία αυτή ο Συνέσιος ασχολεί-

78. 138, 22-140, 5.

79. 146, 8-14. Πρβ. και τη μονωδία του Μετοχίτη στον ηγούμενο της Χώρας Λουκά, I. Ševčenko, «Theodore Metochites...», *The Kariye Djami*, ό.π., σ. 66, 19-22.

80. 150, 17-152, 5. Πρβ. και Treu, *Dichtungen*, σ. 33, A, 1196-1205.

81. 152, 10-16. Πρβ. Ševčenko και Featherstone, ό.π., σ. 18, ποίημα 3, στίχ. 92-94.

ται κυρίως με το αρχαίο πρόβλημα των σχέσεων φιλοσοφίας και ρητορικής, αφορμώμενος από τις σχετικές θέσεις του Φιλοστράτου, όπως διατυπώνονται στη βιογραφία του Δίωνα του Χρυσοστόμου. Η τοποθέτηση του Συνεσίου είναι μετριοπαθής, εφόσον, χωρίς να μειώνει τη σημασία της φιλοσοφίας, αποδέχεται την ανάγκη για μια λελογισμένη χρήση της ρητορικής και για ένα συνδυασμό φιλοσοφικού λόγου και κατάλληλης λογοτεχνικής επεξεργασίας, προκειμένου το μήνυμα του φιλοσόφου να γίνει πιο ευχάριστα αποδεκτό από εκείνους στους οποίους απευθύνεται. Ο τρόπος, με τον οποίο ο κυρηναίος φιλόσοφος περιγράφει την ηδονή, υπογραμμίζοντας ότι θεωρητικά θα ήταν καλύτερο να ασχολούνταν οι λόγιοι μόνο με τα υψηλά τους έργα, θυμίζει έντονα αυτά που λέει ο Μετοχίτης: Ἐγὼ δὲ βουλοίμην μὲν ἂν εἶναι τῆς φύσεως ἡμῶν ἀεὶ πρὸς θεωρίαν ἀνατετάσθαι. ἀμηχάνου δὲ ὄντος τε καὶ πεφηνότος, βουλοίμην ἂν ἐν τῷ μέρει μὲν ἔχεσθαι τῶν ἀρίστων, ἐν τῷ μέρει δὲ κατιῶν εἰς τὴν φύσιν, ἄπτεσθαί τινος εὐφροσύνης καὶ ἐπαλείφειν εὐθυμία τὸν βίον. ἐπίσταμαι γὰρ ἄνθρωπος ὢν, καὶ οὔτε θεός, ἵνα δὴ καὶ ἀκλινῆς εἴην πρὸς ἅπασαν ἡδονήν, οὔτε θηρίον, ἵνα τὰς σώματος ἡδοίμην ἡδονάς. λείπεται δὴ τι τῶν ἐν μέσῳ ζητεῖν. τί δ' ἂν εἴη πρὸ τῆς ἐν λόγοις τε καὶ περὶ λόγους διατριβῆς; τίς ἡδονὴ καθαρωτέρα; τίς ἀπαθεστέρα προσπαθεία; τίς ἦττον ἐν ὕλῃ; τίς μᾶλλον ἀμόλυντος;⁸² Η συνάφεια των δύο συγγραφέων θα γίνει περισσότερο εμφανής από το ακόλουθο χωρίο του Συνεσίου, όπου παραφράζεται το κείμενο του πλατωνικοῦ Φαίδρου ακριβώς όπως στον Μετοχίτη: εἰ δὲ καὶ ποικίλον ἢ φύσις ἡμῶν, καμείται δῆπου πρὸς τὴν ἐν θεωρίᾳ ζώην, ὥστε ὑφήσει τοῦ μεγέθους καὶ καταβήσεται. οὐ γὰρ ἔσμεν ὁ ἀκήρατος νοῦς, ἀλλὰ νοῦς ἐν ζώου ψυχῇ. καὶ ἡμῶν οὖν αὐτῶν ἕνεκα μετιτητέον τοὺς ἀνθρωπινωτέρους τῶν λόγων, ὑποδοχὴν τινα μηχανωμένους κατιούση τῇ φύσει. ἀγαπητὸν γὰρ ἔχοντά που πλησίον ἀπονεῦσαι καὶ ἀφοσιώσασθαι τῇ ψυχικῇ συστάσει δεομένη γλυκυθυμίας⁸³, μὴ πόρρω πεσεῖν, μηδὲ κατὰ πᾶσαν ζῆσαι τὴν ποικιλίαν τῆς φύσεως. ὁ γὰρ θεὸς τὴν ἡδονὴν περόνην ἐποίησε τῇ ψυχῇ, δι' ἧς ἀνέχεται τὴν προσεδρείαν τοῦ σώματος⁸⁴. Στο σημείο αυτό έχει ενδιαφέρον να παρατεθεῖ επίσης

82. Dio VIII, Terzaghi, *Synesis Cyrenensis opuscula*, Roma, σσ. 252, 14-253, 3. Ο Μετοχίτης παραπέμπει ρητά στον Δίωνα του Συνεσίου στις *Γνωμικὲς Σημειώσεις: Περὶ Δίωνα*, ὃ Προῦσα πατρίς, πλεῖστ' εἴρηται Συνεσίῳ (Müller και Kiessling, ὁ.π., σ. 141). Σχετικά με την αξιολόγηση της ηδονῆς στην ελληνιστικὴ φιλοσοφία βλ. πρόχειρα την κατατοπιστικὴ εισαγωγὴ στο θέμα των Α. Α. Long και D. N. Sedley, *The Hellenistic Philosophers, vol. 1: Translations of the Principal Sources with Philosophical Commentary*, Cambridge 1987, σσ. 121-125.

83. Σχετικά με τον ὄρο γλυκυθυμία στον Ηθικό βλ. παραπάνω σημ. 4.

84. Dio VI, Terzaghi 249, 11-21. Βλ. και Beyer, ὅπως παρακάτω, σημ. 93, 50. Πρβ. και Κουρούση, ὁ.π., σσ. 452-456, ὅπου εξετάζονται περιπτώσεις ἀνάλογης χρήσης των ἔργων του Συνεσίου την ἴδια περίοδο. Θα πρέπει να σημειωθεῖ ὅτι και ο Μετοχίτης εξαιρεῖ τη

ένα παραπλήσιο χωρίο από τα πρώτα κεφάλαια του *Ηθικού*, στο οποίο ο Μετοχίτης προσπαθεί να εξηγήσει τη λειτουργία των αισθήσεων, που είναι χρήσιμες, όταν δίνουν στον άνθρωπο τη δυνατότητα μιας μικρής ανάπαυλας από τις επίπονες θεωρητικές αναζητήσεις του νου: *αίσθήσει δὲ τοσοῦτο προσχρησθαι δέον, ὅσα καὶ τοῦ παντός ἐλαχίστω μέρει, καὶ ἅμα μὲν πρὸς τινὰ δὴ καὶ παῦλαν τῆς εὐτόνου μὲν, ἐπιπόνου δὲ μάλιστα τῶν λογισμῶν ἐργασίας, ὡς ἂν μὴ διὰ παντός ἐξὸν οὐριοδρομεῖν, ἅμα δὲ καὶ τινὰ ἐντεῦθεν πορίσασθαι διανοίας ὕλην καὶ συλλογισμῶν προβλήματα καὶ πρὸς τὴν ἔσω σπουδαζομένην πραγματείαν καὶ πολιτείαν διαδικασίαν καὶ παρασκευὴν οὐκ ἀνέορτον καὶ ὥσπερ ἀνθινά τινὰ καὶ εὐανάδοτα πέμματα, οἷς τοῦτο μὲν ἐξέσται ῥαστώνῃ χρησθαι, τοῦτο δὲ προσέσται πρὸς ὀτιοῦν χρόνους ἔπειθ' ὕστερον ἀνύτειν καὶ φέρειν ἡντιναοῦν πάντως ὄνησιν*⁸⁵.

Ὅπως ἔχει ἤδη επισημανθεῖ, ἡ διάθεση του Συνεσίου να αποδεχθεῖ τις αρετές και τα θέλγητρα της ρητορικής και να μην εξοστρακίσει εντελῶς την ηδονή από τη φιλοσοφική αναζήτηση, είναι κοινή σε πολλούς λογίους της εποχής του, ιδιαίτερα στον Θεμιστιο και στον Λιβάνιο⁸⁶. Ιδιαίτερη

δυνατότητα του Συνεσίου να συνδυάζει τον φιλοσοφικό στοχασμό με τη χάρη του λόγου: *Καὶ νοῦς μὲν ἐστὶν αὐτῷ διὰ πάντων, ὧν λέγει, φιλοσοφία προσήκων καὶ γνήσιος καὶ κατ' αὐτὴν βέλτιστα ἐνεργής, ἐπικαλλύεται δ' ὁμως καὶ τῇ κατὰ τὴν φωνὴν χάριτι* (Müller και Kiessling, ὁ.π., σ. 132).

85. 66, 5-15.

86. A. Garzya, «Synesios' Dion als Zeugnis des Kampfes um die Bildung im 4. Jahrhundert nach Christus», *JÖB* 22 (1973) 7-11. Βλ. επίσης τον πολύ όμοιο ως προς την προβληματική με τον *Ηθικό* λόγο του Θεμιστίου *Προτρεπτικόν Νικομηδεύσιν εις φιλοσοφίαν* (*Or.* 24, 303a-304d, Downey και Norman II, 102, 5-104, 7), όπου τονίζεται η ανάγκη σύζευξης της ρητορικής με τη φιλοσοφία. Θα πρέπει με την ευκαιρία να σημειωθεί ότι γενικά η φιλοσοφική και πολιτική προοπτική του Θεμιστίου προσεγγίζει τις απόψεις του Μετοχίτη, όπως αυτές εκφράζονται στον *Ηθικό*. Είναι, για παράδειγμα πολύ χαρακτηριστική η εμμονή του πρώτου στην υποχρέωση του φιλοσόφου να ασχολείται και με τα κοινά (πρβ., για παράδειγμα, τον λόγο 26, *Υπέρ του λέγειν ἢ πῶς τω φιλοσόφῳ λεκτέον*). Δεν μπόρεσα ωστόσο να βρω λεκτικά παράλληλα μεταξύ των δύο συγγραφέων, ώστε να μπορεί να αποδειχθεί κάποια εξάρτηση του *Ηθικού* από τους λόγους αυτούς. Μόνο στο χωρίο του *Ηθικού* σχετικά με την εξέλιξη και την ανάπτυξη των φιλοσοφικών σπουδών μετά την εποχή του Σωκράτη θα ήταν δυνατόν να ανιχνευθεί μία απήχηση από τον προαναφερθέντα λόγο 26 του Θεμιστίου. Ο Μετοχίτης επισημαίνει ότι στα χρόνια του Σωκράτη η φιλοσοφία δεν είχε ακόμη ασχοληθεί με όλα τα αντικείμενα (120, 10-12: *οὔτε φιλοσοφίας [...] πρὸς πάνθ' ὡς ἔπος εἰπείν ὀρηγμένης*), πράγμα που διαπιστώνει και ο Θεμιστιος, επισημαίνοντας τη σταδιακή εξέλιξη των φιλοσοφικών σπουδών από τα χρόνια του Θαλή μέχρι την εποχή του Αριστοτέλη (*Or.* 26, 317a, Downey και Norman II, 127, 11-14: *ἐξ ἀμυδρῶν καὶ ἀσθενῶν τὸ πάλαι σπερμάτων παραλαβόντες ὀρηγμένην τὴν φιλοσοφίαν [...] τελευτῶντες ἅπαντα χρήματα ἐπεξήλθον [...]*). Ο Μετοχίτης υποστηρίζει ακόμη ότι στην εποχή του Σωκράτη ο καθένας ήταν δυνατόν να καταλήγσει στην ρητορική (*ὥσπερ ἐν ἀορίστοις τεμαχίσι καὶ ἀσυνδέτοις κάλλεσι προκειμένης, ἕκαστος ὀτιοῦν ὡς ἔτυχε συλαγωγῶν τε καὶ ἀφαιρούμενος, ἐδόκει ἑαυτὸν περιστελλεῖν*, 120, 21-24). Ο Θεμιστιος εκφράζεται με ανάλογο τρόπο, αναφερόμενος στη

σημασία στην περίπτωσή μας, ωστόσο, έχει το γεγονός ότι τα κεφάλαια του *Δίωνος*, από τα οποία πιθανότατα εμπνέεται ο Μετοχίτης, προέρχονται ακριβώς από το τμήμα εκείνο της πραγματείας, όπου ο κυρηναίος φιλόσοφος ασκεί κριτική, σύμφωνα τουλάχιστον με την παραδοσιακή ερμηνεία του έργου⁸⁷, προς ορισμένες τάσεις του μοναχικού κινήματος της εποχής του. Ο πλατωνίζων Συνέσιος δεν είναι δυνατόν να αποδεχθεί την πλήρη περιφρόνηση που επιδεικνύουν ορισμένοι μοναχοί έναντι της θύραθεν γνώσης και για τον λόγο αυτόν γίνεται θιασώτης του ιδεώδους της σύζευξης των ηδονών της γνώσης με τον θεωρητικό βίο, ο οποίος στη φάση αυτή της πνευματικής εξέλιξης του Συνεσίου δεν ταυτίζεται ασφαλώς με τον χριστιανικό μοναχικό βίο, αφού σαφώς αφήνει περιθώρια και για άλλες επιλογές (για παράδειγμα, ο Ερμής ο Τρισμέγιστος προβάλλεται ως πρότυπο θεωρητικού βίου δίπλα στον αββά Αντώνιο και στον Αμμούν τον Νιτριώτη).

Το ερώτημα που θα πρέπει τώρα να τεθεί είναι αν ο Μετοχίτης αξιοποιεί την αντιμοναχική κριτική του κυρηναίου σοφού, προκειμένου να αντιπαρατεθεί σε τάσεις του μοναχισμού της δικής του εποχής. Η απάντηση στο ερώτημα αυτό δεν είναι προς το παρόν εύκολο να δοθεί. Δεν αποκλείεται ο Μετοχίτης να γενικολογεί στην προκειμένη περίπτωση, αφαιρώντας από την κριτική του Συνεσίου κάθε δυνατότητα σύζευξης με την επικαιρότητα ή ακόμη και να μην αντιλαμβάνεται τα σχετικά χωρία του Συνεσίου ως έκφραση κριτικής προς τους μοναχούς. Ωστόσο η γενικότερη διάθεση του *Ηθικού* να παίρνει θέση σε τρέχοντα πνευματικά ζητήματα της εποχής του μάλλον θα μας απέτρεπε από την υιοθέτηση μιας

συμβολή του Πλάτωνος στην ανάπτυξη της φιλοσοφίας (*Or.* 26, 318d-319a, Downey και Norman II, 131, 1-4: *ταῦτά τε οὖν ἅπαντα ξυνήρμωσε πρῶτος, ὡσπερ μέλη ἐνὸς ζώου διερριμένα, καὶ ξύμπνοα ἔδειξε καὶ ὁμοιοπαθῆ, καὶ οὐχ οἷόν τε ἐν τι αὐτῶν ἀποτεμόντα μὴ οὐ κολοβόν τε καὶ ἔμπηρον ἔχειν*). Βέβαια η λεκτική συγγένεια των δύο κειμένων δεν είναι καθόλου στενή, με αποτέλεσμα η άποψη για εξάρτηση του *Ηθικού* από τον λόγο αυτόν του Θεμιστίου να διατυπώνεται εδώ απλώς ως υπόθεση εργασίας.

87. Ο S. Vollenweider, *Neuplatonische und christliche Theologie bei Synesios von Kyrene*, Göttingen 1985, σ. 19 κ.ε., διατύπωσε πρόσφατα την άποψη, ότι ο Συνέσιος στρέφεται εναντίον ομάδων ακραίων Κυνηκών, χωρίς ωστόσο να αποκλείεται να είχε στο στόχαστρό του και ορισμένες ομάδες μοναχών. Πρβ. και G. Podskalsky, «Zur byzantinischen Mönchskritik: Ein Vergleich zwischen zwei Erzbischofen von Thessalonike, Eustathios und Symeon», στον τόμο *Geschichte und Kultur...*, ό.π., σ. 184. Το θέμα στην προκειμένη περίπτωση είναι πώς αντιλαμβάνεται ο ίδιος ο Μετοχίτης την κριτική του Συνεσίου και αν διαβάζει το κείμενο με αυτό το πνεύμα ή όχι. Την παραδοσιακή ερμηνεία του *Δίωνος* υιοθετούν ο K. Treu, *Synesios von Kyrene. Ein Kommentar zu seinem Dion*, Berlin 1958, αλλά και ο Hohlweg, *Drei anonyme Texte...*, ό.π., σσ. 37-38, ο οποίος αναγνωρίζει επίδραση της αντιμοναχικής κριτικής του *Δίωνος* στο διαλογικό έργο *Έρμιππος*, το οποίο ο ίδιος αποδίδει στον μαθητή του Μετοχίτη Νικηφόρο Γρηγορά.

τέτοιας απλουστευτικής απάντησης⁸⁸. Εν τούτοις δεν θα πρέπει να απλοποιήσουμε τα πράγματα ούτε προς την άλλη κατεύθυνση, ισχυριζόμενοι ότι ο Μετοχίτης απορρίπτει συλλήβδην τις θέσεις του μοναχισμού της εποχής του. Ο μοναχισμός, όπως σε κάθε εποχή του Βυζαντίου, έτσι και κατά τον 14ο αι. είναι ένα φαινόμενο σύνθετο και πολύμορφο. Άλλη αντίληψη για τον ιδεώδη μοναχό έχει στις αρχές του ίδιου αιώνα ο οικουμενικός πατριάρχης Αθανάσιος, άλλη υιοθετεί ο Ιωσήφ ο φιλόσοφος, ενώ κάπως διαφορετικές θέσεις δείχνει να εκφράζει ο Θεόκλητος Φιλαδελφείας. Αναφέρθηκαν δείγματα χάριν τρεις προσωπικότητες σίγουρα γνωστές στον συγγραφέα του *Ηθικού*, με τις οποίες ενδέχεται στη φάση αυτή της ζωής του να θέλησε να συζητήσει για τη στάση των μοναχών απέναντι στη μη καθαρά θεολογική γνώση και ενδεχομένως να διαφωνήσει μαζί τους. Ίσως θα είναι δυνατόν στο μέλλον να δοθεί μια απάντηση στο ερώτημα αυτό, αφού εξετασθεί η αντίληψη που έχει ο Μετοχίτης για τον άγιο ή τον μοναχό με βάση το σύνολο των έργων του, εκδεδομένων και ανεκδότων⁸⁹, μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο μιας μελέτης για τις ποικίλες δυνατότητες πραγμάτωσης του ασκητικού ιδεώδους σε μια περίοδο έντονων πνευματικών ζυμώσεων, όπως είναι οι αρχές του 14ου αι., πριν ακόμη η επίσημη εκκλησία αναγκασθεί να πάρει θέση στο θέμα, περιορίζοντας κάπως τις δυνατότητες επιλογής τρόπων μοναχικής ζωής, λόγω της έκρηξης των παλαμικών ερίδων.

Θα πρέπει πάντως για την ώρα να σημειώσουμε ότι ο Μετοχίτης δεν δείχνει να ασπάζεται πλήρως την κριτική του Συνεσίου. Στο κεφ. 42 του *Ηθικού* υπάρχει ένα δυσερμήνευτο χωρίο, όπου ο συγγραφέας κατηγορεί τους ανθρώπους ότι γενικά έχουν την τάση να αποδίδουν όσα κατορθώματα των συνανθρώπων τους δεν είναι σε θέση οι ίδιοι να μιμηθούν, σε υπέρβαση των ανθρωπίνων ορίων, που προέρχεται από το θείο ή από δαιμονικές δυνάμεις – η έννοια της λέξης *δαιμόνιον* στο κείμενο δεν είναι απόλυτα σαφής: *Ἄ γὰρ δὴ καὶ σφᾶς ὠήθησαν κατειργάσθαι, μόγις μὲν ἴσως, ἀλλ' ὅμως καὶ τοῖς ἄλλοις κατατίθενται καὶ ξυγχωροῦσιν, ἃ δὲ μὴ, βασκαίνουσιν ὡς ἔπειθ' οἷόν τέ ἐστι τοῖς ἀρίστοις, καὶ τῆς φύσεως αὐτῆς κατεξανίστανται καὶ κατηγοροῦσιν ὡς οὐκ ἐξὸν ὄλως καὶ περιτρέπειν παντὶ σθένει χρῆναι νομίζουσι καὶ καταμετρῆν εἰς ἑαυτοὺς ὄρους, ἃ τ' ἐξεστίν, ἃ τε μὴ, καὶ τὸ μὲν κατ' αὐτοὺς δοκεῖν σπουδάζουσι παντέλειον,*

88. Άλλωστε θα πρέπει να σημειωθεί ότι σε άλλο κείμενό του ο Μετοχίτης περιγράφει τη ζωή των μοναχών της Χώρας με λεξιλόγιο που θυμίζει έντονα και προφανώς μιμείται την αντίστοιχη ορολογία του *Ηθικού* (Treu, *Dichtungen*, σ. 49, B, 396-423).

89. Ιδιαίτερα σημαντικός από την άποψη αυτή είναι οπωσδήποτε ο λόγος του συγγραφέα για τον Γρηγόριο τον Θεολόγο, βλ. σχετικά I. Ševčenko, «The Logos on Gregory of Nazianzus by Theodore Metochite», στον τόμο *Geschichte und Kultur...*, ό.π., σσ. 221-233.

ἦν δέ τι καὶ πλέον ἀκούωσι, τοῦτο μὴ σωφρονεῖν, καλοῦσι δὲ τὸ μὲν φύσεως καὶ πέρας ἀνθρώποις αὐτό, τὸ δὲ ἄλλο τι λοιπὸν καὶ δαιμόνιον καὶ κατοχὴν τινα καὶ μανίαν⁹⁰. Ὁ Συνέσιος θεωρεῖ στην πραγματεία Δίων ὅτι ἡ ἀπόπειρα ὀρισμένων συγχρόνων του, ἐνδεχομένως μοναχῶν, νὰ ἐπιτύχουν τὴν θεωρίαν, ἀγνοώντας τους περιορισμούς που τους θέτει ἡ περιφρόνηση τῆς θύραθεν παιδείας, ἀκόμη καὶ στην ἀπίθανη περίπτωση που θα στεφθεῖ ἀπὸ ἐπιτυχία, ἀποτελεῖ ἀπόρροια μιᾶς ἐπέμβασης ὑπερανθρώπινης, γεγονός που μειώνει τὴν ἀξία τῆς καὶ καθιστᾶ τὰ ἀποτελέσματά τῆς ἐπισηφάλη: ὑποκείσθω δέ, ὅπερ ἐστίν, ἐνίους αὐτῶν τυγχάνειν τοῦ τέλους. ἀλλ' ἔμοιγε οὐδὲ ὁδὸν δοκοῦσι βεβαδικέσαι. πῶς γάρ, ἐν ἧ μὴδεμία φαίνεται κατὰ βραχὺ πρόοδος, μὴδὲ πρῶτον καὶ δεύτερον, μὴδὲ τάξις; ἀλλ' ἔοικε γὰρ τὸ κατ' αὐτοὺς πρᾶγμα βακχεῖα καὶ ἄλματι μανικῶ δῆ τι καὶ θεοφορήτω, καὶ τὸ μὴ δραμόντας εἰς τὸν ἔσχατον ἤκειν, καὶ μὴ κατὰ λόγον ἐνεργήσαντας εἰς τὸ ἐπέκεινα λόγου γενέσθαι. οὐδὲ γάρ ἐστὶν οἶον ἐπιστάσια τῆς γνώσεως ἢ διέξοδος νοῦ, τὸ χρῆμα ἱερόν, οὐδὲ οἶον ἄλλο ἐν ἄλλῳ⁹¹.

Ἄν πράγματι ὁ Μετοχίτης εἶχε ὑπόψη τοῦ το χωρίου τοῦ Συνεσίου, πράγμα πιθανότατο, τότε μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ ἡ εὐλόγη ὑπόθεση ὅτι ὁ βυζαντινὸς λόγιος προσπαθεῖ νὰ μετριάσει κάπως τὶς ἀρνητικὲς ἐνδεχομένως ἀντιδράσεις που θα προκαλοῦσε στους μνημένους ἀναγνώστες τῆς πραγματείας του ἡ υιοθέτηση ἐκ μέρους τοῦ στοιχείων τῆς κριτικῆς τοῦ Συνεσίου ἐναντίον των μοναχῶν, διασκεδάζοντας παράλληλα τὶς υποψίες που θα ἦταν δυνατόν νὰ δημιουργηθοῦν ἀπὸ τὸν δανεισμό στοιχείων των ἀπόψεων τοῦ Φίλωνος περὶ θεωρίας. Δὲν θα πρέπει νὰ παραγνωρίζεται τὸ γεγονός ὅτι γιὰ τὴν περιγραφή των ἀπολαύσεων τοῦ θεωρητικῆς βίου ὁ Μετοχίτης θα μπορούσε νὰ εἶχε ἀξιοποιήσει υλικὸ ἀπὸ χριστιανικὰ κείμενα, τὰ ὁποῖα ἐπίσης μιλοῦν ἐν ἐκτάσει γιὰ τὰ σχετικὰ προβλήματα, τροποποιώντας στοιχεῖα τῆς μὴ χριστιανικῆς παράδοσης καὶ καθιστώντας τὰ ἀπολύτως ἀποδεκτὰ ἐν μία χριστιανικῇ κοινωνίᾳ. Ὡστόσο ὁ Μετοχίτης, ὁ ὁποῖος ἀκριβῶς στὸν ἠθικὸ ἐκφράζει τὴν ἀγωνία τοῦ μήπως χαρακτηρισεῖται αἰρετικὸς⁹², ἐπιλέγει ὡς ἀφετηρία γιὰ τὴν πραγμάτευση τοῦ θέματος τῆς γνώσεως, καὶ τῆς ἡδονῆς που προσφέρει αὐτὴ στὸν λόγιο, κείμενα δύο συγγραφέων, οἱ ὁποῖοι, ὅσο καὶ ἀν βρισκονται ὁ καθένας με τὸν δικὸν του τρόπο πολὺ κοντὰ ἐν τῇ χριστιανικῇ διδασκαλίᾳ (ἀς θυμηθῶμε τὴν ἐπίδραση που ἀσκήσε ὁ μουσικισμὸς τοῦ Φίλωνος στὸν Γρηγόριο Νύσσης), τοποθετοῦνται χρονικὰ ἐν ἑνὶ στάδιῳ

90. 190, 2-12.

91. Dio VIII, Terzaghi 254, 1-10.

92. 76, 8-17.

εξέλιξης πριν από την οριστική χριστιανική διασκευή της αρχαίας ιδέας του θεωρητικού βίου. Η επιλογή αυτή του Μετοχίτη, όσο και αν είναι προς το παρόν δύσκολο να ερμηνευθεί σε όλες τις διαστάσεις της, αποτελεί οπωσδήποτε ένα σαφές δείγμα του πρώιμου παλαιολόγειου ανθρωπισμού⁹³.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΠΟΛΕΜΗΣ

93. Σχετικά με τις ανθρωπιστικές τάσεις του συγγραφέα πολύ χρήσιμη είναι πάντα η μικρή μελέτη του M. Gigante, «Per l'interpretazione di Teodoro Metochites quale umanista bizantino», στον τόμο του ίδιου, *Scritti sulla civiltà letteraria bizantina*, Napoli 1981, σσ. 199-216. Πλούσιο υλικό σχετικά με το θέμα παρέχεται και στην εργασία του H. V. Beyer, «Studien zum Begriff des Humanismus und zur Frage nach dessen Anwendbarkeit auf Byzanz und andere vergleichbare Kulturen», *Βυζαντινά* 15 (1989) 7-77.